

1. Iedzīvotāju skaita dinamika, struktūra un to ietekmējošie faktori

1.1. Latvijas demogrāfiskā attīstība

Iedzīvotāji ir katras valsts pamats — tās veidotāji, īpatnību nesēji, teritorijas un tās vērtību izmantotāji. Latvija kā galvenokārt latviešu apdzīvota nacionāla valsts ir dibināta 1918. gada nogalē, kad beidzās Pirmais pasaules karš. Tobrīd vēl turpinājās karadarbība par dažu latviešu apdzīvotās zemes daļu piederību Latvijai. Karadarbībai beidzoties, 1920. gada jūnijā, Latvijā kā pastāvīgā valstī notika pirmā tautas skaitīšana.

Vēl pirms Pirmā pasaules kara, pirms Brīvības cīņām un neatkarības iegūšanas Latvijas teritorijā notika vairākas tautas skaitīšanas, kas atsevišķās Krievijas impērijas pilsētās un guberņās tika organizētas pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Tā, piemēram, Kurzemes guberņā tautas skaitīšana notika jau 1863. gadā, bet Vidzemes guberņas pilsētās — 1867. gadā. Savukārt 1881. gadā tautas skaitīšana notika vienlaicīgi Kurzemes un Vidzemes guberņā. Pirmā un vienīgā vispārējā tautas skaitīšana Krievijas impērijā notika 1897. gadā, un par faktisko situāciju (kritisko momentu) tika izvēlēts 9. februāris.

Tautas skaitīšanā 1897. gadā Latvijas teritorijā tika saskaitīti 1 miljons 929 tūkstoši pastāvīgo iedzīvotāju. Līdz Pirmajam pasaules karam to skaits pieauga par vairāk nekā 600 tūkstošiem un pārsniedza 2,5 miljonus. Pirmajā neatkarīgās Latvijas tautas skaitīšanā 1920. gadā tika saskaitīti 1 miljons 596 tūkstoši iedzīvotāju. Tas apliecināja, ka Pirmā pasaules kara gados un Brīvības cīņu laikā Latvija bija zaudējusi ievērojamu daļu tās iedzīvotāju. Vēlākos gados daļa kara laika bēgļu un bijušās Krievijas impērijas armijā dienējušo atgriezās Latvijā. Jau nākamajā tautskaitē 1925. gadā iedzīvotāju skaits sasniedza 1 miljonu 845 tūkstošus un turpināja pakāpeniski pieaugt līdz pat Otrā pasaules kara sākumam. Starpkaru periodā Latvijā bija vērojama iedzīvotāju skaita stabilizācija un neliels pieaugums dzimstības un migrācijas rezultātā.

20. gs. 40. gadu sākumā Latvijas iedzīvotāju skaits no jauna strauji saruka vairāku — galvenokārt ģeopolitisku — norišu dēļ. Vairāk nekā 15 tūkstošus cilvēku padomju iestādes deportēja,

1. att. Ģimene. 20. gs. 20. gadi. Rīga.

bet desmitiem tūkstošu, sākoties Otrajam pasaules karam Latvijas teritorijā, devās bēgļu gaitās uz austrumiem. Turklāt Otrā pasaules kara gados desmitiem tūkstošu Latvijas ebreju, čigānu un garīgi slimo tika nogalināti nacistu īstenotā holokausta gaitā, bet tūkstošiem gāja bojā abu karojošo pušu armiju sastāvā, uzliedojumos pilsētām u.c. militārās darbībās, kas turpinājās vēl pēc kara nacionālo partizānu cīņās. Abrenes jeb Jaunlatgales apriņķa 6 pagasti ar 44 tūkstošiem iedzīvotāju tika atdalīti no Latvijas un iekļauti Krievijas Federācijā¹.

Pēc Otrā pasaules kara, 1949. gadā, padomju drošības iestādes deportēja uz lielās valsts austrumiem vēl 42 tūkstošus Latvijas cilvēku. Tā laika okupācijas varām nebija vēlmes un bija grūti kaut cik precīzi uzskaitīt visus šos iedzīvotāju skaita zudumus un it īpaši — darīt tos zināmus plašākai sabiedrībai. Tāpēc atklātos un pat dienesta lietošanai paredzētos izdevumos ziņas par Latvijas iedzīvotāju skaitu ir nepilnīgas un pretrunīgas. Par ticamiem var uzskatīt jau pēc neatkarības atjaunošanas veiktos aprēķinus, kuros apkopotas dažādu avotu ziņas un izvērtēta to ticamība. Saskaņā ar tiem 1950. gada sākumā Latvijā dzīvoja 1 miljons 884 tūkstoši cilvēku. Tas tikai nedaudz pārsniedza 1925. gadā uzskaitīto iedzīvotāju daudzumu.

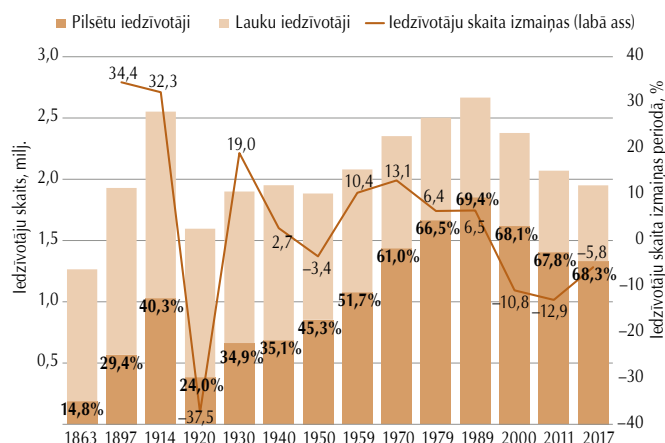
20. gadsimta vidū jau miera laika apstākļos iedzīvotāju skaits pakāpeniski pieauga. Staļina valdīšanai beidzoties, pēc 1956. gada Latvijā sāka atgriezties izdzīvojušie izsūtītie un nepamatoti sodītie. Tāpēc 1959. gadā notikušās pirmās pēckara tautas skaitīšanas un nākamo gadu statistiskos datus jau var uzskatīt par salīdzinoši ticamiem. Saskaņā ar 1959. gada janvārī veiktās tautskaites rezultātiem Latvijā mituši jau 2 miljoni 80 tūkstoši cilvēku, un šis rādītājs pārspēja starpkaru posmā fiksēto. Padomju periodā īstenotās industrializācijas un migrācijas politikas rezultātā Latvijā 60., 70. un arī 80. gados ievērojami pieauga iedzīvotāju skaits. Tautas skaitīšanu vēsturē vislielākais iedzīvotāju skaits reģistrēts 1989. gadā, kad Latvijā dzīvoja 2 miljoni 667 tūkstoši cilvēku.

Kopš neatkarības atgūšanas Latvijā organizētas un īstenotas divas tautas skaitīšanas. Pēc pēdējās tautas skaitīšanas rezultātiem, 2011. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits tikai nedaudz pārsniedza divu miljonu robežu — 2 miljoni 70 tūkstoši. Tad arī tika konstatēts, ka Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaits ir par 155 tūkstošiem jeb 7% mazāks nekā Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes apkopotajos Iedzīvotāju reģistra datos. Sākot ar 2012. gadu, Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaits tiek novērtēts, izmantojot Centrālās statistikas pārvaldes izstrādātu iedzīvotāju skaita novērtēšanas metodi. Tajā izmanto gan 2011. gada tautas skaitīšanas, gan Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Iedzīvotāju reģistra, kā arī citos administratīvo datu avotos pieejamo informāciju par Latvijas iedzīvotājiem individuāli. 2017. gada 1. janvārī starpība starp Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaita novērtējumu un Iedzīvotāju reģistra datiem bija 175 tūkstoši jeb 8%.²

2017. gada sākumā Latvijā dzīvoja 1 miljons 950 tūkstoši iedzīvotāju. To skaits turpina samazināties, taču samazinājuma

¹ Zvidriņš, P. (2012) *Latvijas tiešie demogrāfiskie zaudējumi padomju okupācijas rezultātā*. Konferences "Padomju Savienības nodarītie zaudējumi Baltijā" materiāli. Rīga: Latvijas okupācijas izpētes biedrība, 127.–146. lpp.

² Aināre, I., Liberts, M., Zukula, B. u.c. [B. g.] *Iedzīvotāju statistikas sagatavošanas metode* [tiešsaiste]. CSP. Pieejams: http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/dati/demstat_metodologija_lv.pdf

2. att. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaits un sadalījums pēc dzīvesvietas dažādos gados.

temps pēdējo 15 gadu laikā ir kļuvis lēnāks. Kopš 2011. gada tautas skaitīšanas iedzīvotāju skaits valstī sarucis par 120 tūkstošiem.

Iedzīvotāju skaits un izvietojums katrā vietā un laika posmos mēdz atšķirties. To nosaka dažādi apstākļi, politiskās un sociālekonomiskās pārmaiņas. Katras valsts un tās teritoriālā iedalījuma vienības iedzīvotāju skaits mainās divu galveno norišu — dabiskās kustības un pārrobežu pārvietošanās jeb migrācijas gaitā.

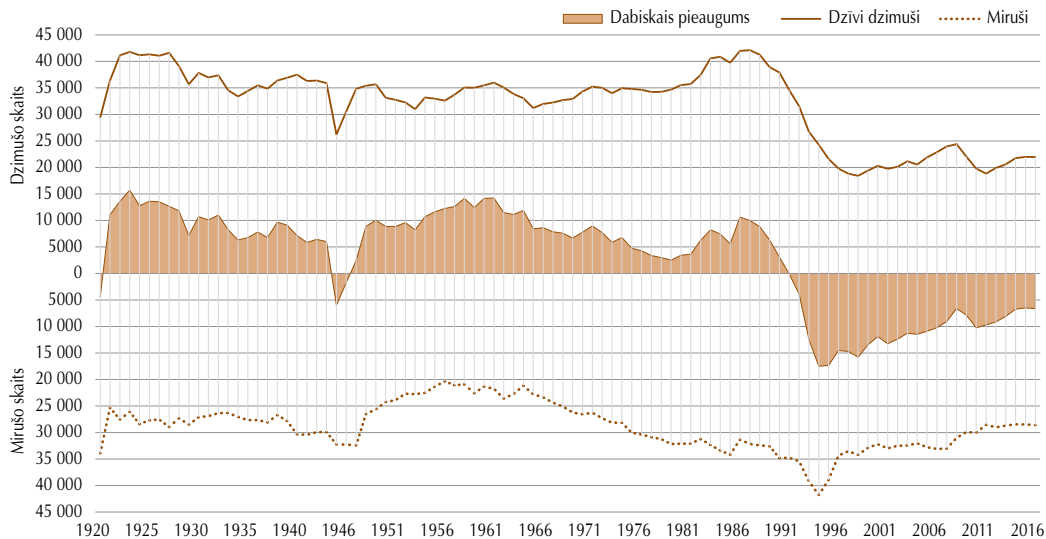
Dabiskā kustība ietver dzimstību un mirstību, kuru samērs noteic tautas ataudzi jeb tās skaita atjaunošanos un varbūtējās

pārmaiņas. Cilvēki, pieaugot zināšanām sabiedrībā un uzlabojoties pieejamām tehnoloģijām, sāk apzināti uzlabot veselību un veido ilgākam mūžam labvēlīgus dzīves apstākļus un rīcības veidus. Atbilstošām darbībām sekmējoties, izdodas mazināt mirstību un iedzīvotāju skaita pieaugums palielinās, bet vienlaikus sabiedrības uztverē mainās uzskats par to, cik resursu nepieciešams iztikai, mājoklim un atbilstošai dzīves kvalitātei, — pieaug dzīves līmeņa prasības. Lai izvairītos no šīs starpības izraisītā bada vai nabadzības, cilvēki dažādiem līdzekļiem sāka ierobežot jaundzimušo skaitu savās ģimenēs. Šādai ģimenes plānošanai izplatoties, dzimstība samazinājās līdz līmenim, kas tikai nedaudz pārsniedza mirstību, un nodrošināja pieaugumu tikai par tik, cik nepieciešams paaudžu nomaīnai. Tādu apzinātu dzimstības ietekmēšanu nodēvēja par demogrāfisko pāreju.

Latvijas teritorijā demogrāfiskā pāreja kā ilglaicīgs process no tā sauktā tradicionālā iedzīvotāju ataudzes tipa, kuru raksturo augsti dzimstības un mirstības rādītāji, aizsākās 19. gs. vidū. Tas bija tikai nedaudz vēlāk nekā Rietumeiropā, bet ievērojami ātrāk nekā pārejās Krievijas impērijas un vēlākās Padomju Savienības daļās. Demogrāfiskās pārejas specifiska iezīme Latvijā ir salīdzinoši strauja dzimstības samazināšanās zem vienkāršas paaudžu nomaīņas līmeņa, kā arī nozīmīga migrācijas ietekme gan iedzīvotāju skaita pieaugumā 20. gs. sākumā un otrajā pusē, gan sarukumā Pirmā un Otrā pasaules kara rezultātā, kā arī laika posmā kopš neatkarības atjaunošanas. Gan Pirmais un Otrais pasaules karš, gan deportācijas ietekmēja sieviešu pārsvaru pār vīriešiem un to, ka daudzas ģimenes nebija pilnas vai nebija iespējams nodibināt jaunas ģimenes.

3. att. Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums un iedzīvotāju skaits 2017. gada sākumā.

4. att. Dzīvi dzimušo un mirušo skaita dinamika no 1920. līdz 2016. gadam.

Latvijas brīvvalsts pastāvēšanas pirmajā posmā 20. gs. 20. un 30. gados dzimstības līmenis nodrošināja mērenu dabisko pieaugumu — 3–7 cilvēki vidēji uz katru tūkstoši iedzīvotāju. Salīdzinoši lielāks tas bija laukos, kur tolaik dzīvoja aptuveni 3/5 valsts iedzīvotāju. Obligātā izglītība bija tikai 6 klases, un bērni jau agri piedalījās lauku darbos. Bērni bija nepieciešami arī kā apgādnieki vecumdienās. Šie apstākļi sekmēja dzimstības saglabāšanos ataudzei un pat nodrošināja zināmu dabisko pieaugumu pietiekamā līmenī. Tomēr ilgākā laika posmā šis iedzīvotāju skaita pieaugums augstas dzimstības rezultātā mazinājās. 30. gadu pasaules ekonomiskās krīzes dēļ, kuras laikā arī Latvijā mazinājās darbvieta skaits un tāpat arī dzīves līmenis (vismaz pilsētās), Rīgā dzimstības līmenis pazeminājās tiklīdz, ka vairs nenodrošināja dabisko pieaugumu. Tikai Latgalē dabiskais pieaugums būtiski pārsniedza valsts vidējos rādītājus.

Drošu statistikas ziņu par dzīvi dzimušo un mirušo skaitu kara gados trūkst. Pirmajos pēckara gados dzimstība vēl bija pēdējo pirmskara gadu līmenī. Taču jau ar 50. gadu sākumu tā praktiski ar katru gadu mazinājās, nodrošinot vien niecīgu paaudžu nomaiņu nākotnē. Vienlaikus būtiski saruka arī mirstības rādītāji.

Bērnu skaita ierobežošanu ģimenēs izraisīja tā laika smagie dzīves apstākļi. Jau kopš 50. gadu vidus vairākums iedzīvotāju

dzīvoja pilsētās. Tajās apmetās gan iebrucēji no citām PSRS republikām, gan lauku jaunieši, kas vairījās no dzīves kolhozos. Lauku sētā ierasta prakse bija — kamēr vecāki strādāja, bērnus pieskatīja vecvecāki; bet, kad jaunās ģimenes vairs nedzīvoja pie saviem vecākiem un strādāja ārpus mājas, nebija ģimenes locekļu, kas pieskatītu bērnus. Savukārt vietu bērnudārzos pilsētās trūka. Tomēr vislielākās grūtības ģimenēm sagādāja mājokļu trūkums. Vairāku istabu dzīvokļos, kur jau dzīvoja cilvēki, tika izmitināt sveši iemītnieki, šie dzīvokļi tika pārvērsti par kopējiem dzīvokļiem — tika izveidoti tā dēvētie komunālie dzīvokļi, kopmītņu istabas vai gultas vietas, ierobežojot platību katram cilvēkam un radot pamatu domstarpībām par koplietojamo telpu izmantošanas veidu. Tika izjauktas tradicionāli izveidojušās publiskās un privātās dzīves nošķirtības robežas.

Jaunu dzīvokļu celtniecība paplašinājās vien 60. gados, bet tā stipri atpalika no iedzīvotāju pieauguma tempiem, it īpaši lielajās pilsētās. Nepietiekama bija arī pārtikas produktu piegāde veikalos, un līdz ar to bija grūtības uzturēt bērnus. Sevišķi grūti sadzīves apstākļi bija daudzbērnu ģimenēm, jo, piedzimstot otrajam vai trešajam bērnam, tas paildzināja mātes algotā darba pārtraukumu. Rūpēs par kvalificēta darbaspēka papildinājumu attīstāmajās rūpniecības nozarēs 60. gados tika ieviesta obligātā vidējā izglītība. Tas paildzināja bērnu uzturēšanas laiku

5. att. Ģimene lauku sētā. 20. gs. 30. gadi. Tārgales pagasts.

6. att. Māte ar meitu pie daudzdzīvokļu ēkas. 20. gs. 60. gadi. Rīga.

7. att. Ģimene. 20. gs. 80. gadi. Daugavpils.

ģimenēs un prasīja no tām papildu izdevumus. Vienlaikus veselības aizsardzības kvalitātes uzlabošanās, sanitāro normu un veselīga dzīvesveida izplatīšanās dēļ bērnu mirstība samazinājās. Likumsakarīgi, ka viss šis apstākļu kopums noveda pie arvien biežākas aprobežošanās ar vienīgo bērnu, kaut vēlmais bērnu skaits pārsniedza divus.

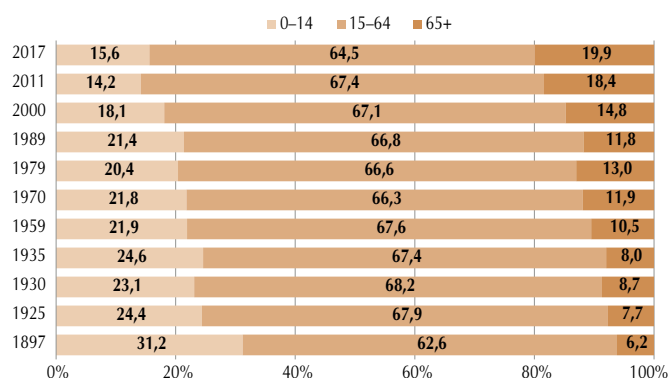
Zemās dzimstības paredzamās sekas — jauniesaucamo un strādnieku skaita samazinājums visos PSRS rietumu apgabalos — darīja bažīgu valsts politisko vadību. Tāpēc 80. gadu sākumā tika ieviests īpašs atbalsts ģimenēm. Jaundzimušo mātes varēja izmantot pusotra gada daļēji apmaksātu bērna kopšanas atvaļinājumu. Daudzbērnu ģimenēm — sākot ar trim atvasēm — atvēra īpašus veikalus ar bagātīgāku produktu piegādi. Vidusskolās ieviesa ģimenes zinību pamatu kursu. Minēto pasākumu kopums izrādījās sekmīgs, un jau ar 1982. gadu dzimstība Latvijā pieauga, līdz 1986. un 1987. gadā nedaudz pārsniedza paaudžu nomainībai nepieciešamos 2,2 bērnus vidēji uz katru auglīgā vecuma sievieti.

Līdztekus dzimstības samazinājumam kopš 60. gadiem sākās mirstības pieaugums, īpaši vīriešiem. Atšķirībā no pārējās pasaules, kur jaundzimušo zēnu paredzamais mūža ilgums pakāpeniski pieauga, Padomju Savienībā un tās sastāvā arī Latvijā vīriešu mūža ilgums turējās nemainīgs. Iemesls bija alkoholisma izplatība, ko sekmēja tālaika sadzīves kultūra, nevērīgā attieksme pret indivīda vērtību un daudzējādie darbības ierobežojumi iedzīvotājiem kopumā un atsevišķām sabiedrības grupām. To starpā pastāvēja liegums privātai uzņēmējdarbībai; vienīgās valdošās partijas apstākļos — jebkādi politiskai darbībai; cenzūra visiem iespieddarbiem, izrādēm un koncertprogrammām; daudzu agrāko gadu izdevumu pieejamības ierobežojumi un no ārzemēm pienākušo pasta sūtījumu kontrole ar it kā kaitīgas lasāmvielas konfiskāciju; liegums bez atļaujas iebraukt piejūras apgabalos un vēl jo stingrāk — braucieniem uz ārzemēm. Pat pirms grupas tūrisma braucieniem bija jāiziet pārrunas īpašā komisijā. Politiski represētām personām un cilvēkiem, kuru ģimenes locekļi dzīvoja ārvalstīs, tūrisma braucieni, it īpaši uz Rietumvalstīm, bija liegti. Tāpat šādām ģimenēm bija liegtas iespējas apvienoties vai satikties. Daudzie ierobežojumi izraisīja veselīgu brīvā laika aktivitāšu aizvietošanu ar stipro dzērienu

lietošanu. Turklāt alkoholisma nāvējošās sekas skāra tieši vīriešus un, protams, tēvus spēka gados. Līdz ar ģimenes dzīves grūtību izraisīto dzimstības mazināšanos saruka arī iedzīvotāju dabiskais pieaugums. Tas galu galā noveda ne vien pie dzimstības veicināšanas pasākumiem, bet arī pie pretalkoholisma pasākumiem 80. gadu sākumā. Diemžēl to sekmes bija mazākas nekā dzimstības veicināšanā, un vīriešu pāragrā mirstība turpinājās. Sekojoši arī dabiskais pieaugums palika tuvu nulles līmenim. Tikai šoreiz, atšķirībā no pirmskara gadiem, viszemākais dabiskais pieaugums bija Latgalē. To veicināja latgaliešu pārcelšanās tuvāk galvaspilsētai, jo tur bija lielākas iespējas izvēlēties profesiju un atrast darbu, tāpat to ietekmēja latviešu valodas skolu un kultūras vides trūkums atsevišķās Latgales vietās.

Kaut arī dabiskais pieaugums padomju varas gados bija sarucis, kopējais iedzīvotāju skaits Latvijā 1989. gadā bija pārsniedzis 2,5 miljonus. Tas pārsniedza lielāko jau piedzīvoto rādītāju pirms Pirmā pasaules kara, kad Rīgā un citās lielo ostu un galveno dzelzceļa mezglu pilsētās tika izvērstas Krievijas impērijas rūpniecības attīstība. Padomju iedzīvotāju skaita pieaugumu (tāpat kā Krievijas impērijas laikos) veidoja galvenokārt iebraucēji no citiem, īpaši tuvējiem, apgabaliem. Tas ietekmēja ne vien iedzīvotāju kopskaitu, bet arī to dzimuma un vecuma sastāvu. Dažās pilsētās ar tekstilrūpniecības specializāciju, piemēram, Ogrē un Valmierā, bija sieviešu pārsvars, bet apdzīvotajās vietās ar militāro, zivsaimniecības vai lauksaimniecības specializāciju — vīriešu pārsvars. Līdzīgi bija arī ar vecumsastāvu, jo 20–30 gadus veciem iecelotājiem vecums pienāk paaudzi ātrāk nekā viņu iebraukšanas laikā dzimušajiem bērniem. Savukārt gados jauniem iebraucējiem pirmajos dzīves gados jaunajā vietā nav vērojama augsta dzimstība, jo bieži vien mājokļa apstākļi nav tam piemēroti, tostarp tieši iedzīvotāju skaita pieauguma dēļ. Latvija ir šo procesu raksturīgs piemērs, jo 50. un 60. gados teritorijā iecelojušie divdesmitgadnieki 20. gs. 80. gadu beigās jau bija sasnieguši pensijas vecumu vai bija tuvu tam. Tādēļ aktīvo vecumu pārsniegušo 65 un vairāk gadu veco cilvēku īpatsvars bija pieaudzis no 8% pirms Otrā pasaules kara (1935. gada tautskaitē) līdz 11,8% pēdējā padomju laika tautskaitē (1989. gadā). Tai pašā laikposmā līdz 15 gadus vecu bērnu īpatsvars bija samazinājies no 24,6 līdz 21,4%.

Tāpat saruka 20–39 gadus vecu (visaktīvākajā bērnu rašanās vecumā) iedzīvotāju skaits un īpatsvars kopskaitā. Savukārt šo vecumposmu pārsniegušo brieduma gadu cilvēku

8. att. Latvijas iedzīvotāju īpatsvars pa galvenajām vecumgrupām dažādos gados.

īpatsvars pieauga. Kopā ar pensijas gados esošajiem tas jau līdzinājās pusei iedzīvotāju, un tas neliecināja par tautas atjaunošanos dabiskā pieauguma ceļā. 8. attēlā redzamā iedzīvotāju vecumstruktūra un tās pārmaiņas laika gaitā liecina par sabiedrības novecošanos Latvijā. Tagad Latvija ir to septiņu Eiropas Savienības dalībvalstu vidū, kurās 65 gadus vecu un vecāku iedzīvotāju īpatsvars pārsniedz Eiropas Savienības vidējo rādītāju — 18,9% 2015. gadā.¹

Sociālekonomiskās pārmaiņas kopš Padomju Savienības sabrukuma un Latvijas neatkarības atjaunošanās noteica jaunu posmu demogrāfiskajā attīstībā, būtiski ietekmējot iedzīvotāju ataudzi. Daudzi un tostarp bruņošanās vajadzībām ražošie rūpniecības uzņēmumi un zinātniskie institūti pārtrauca darbību. Privātā uzņēmējdarbība bez padomju apstākļos augušo paaudžu pieredzes šai jomā un bez ekonomiskiem sakariem plašajā pasaulē veidojās tikai pakāpeniski. Radās bezdarbs un lielā iedzīvotāju daļā — nabadzība. Tas nekavējoties noveda pie dzimstības mazināšanās. Valdība, cenšoties šo nevēlamo norisi novērst, mātēm pieejamo bērna kopšanas atvaļinājumu pagarināja līdz trim gadiem. Ar to bija domāts atvieglot bērnu kopšanu un audzināšanu ģimeniskos apstākļos. Tomēr bezdarba apstākļos nodarbinātās sievietes deva priekšroku algotā darba saglabāšanai, jo to varēja zaudēt vīrs un tēvs, bet strādājošas mātes alga bija lielāka par visai pieticīgajiem valsts pabalstiem par katru bērnu. Vienlaikus 90. gados bija raksturīga daudzu bērnu dzimšana, piesaucot zemo dzimstību un uzskatu, ka jaunajos ekonomiskajos apstākļos bērnu uzraudzīšana ir privāts jautājums un sabiedrībai tur nav jāiejaucas. Turklāt pieauga mirstība. Visu veidu kaitinošie vārda un pārvietošanās brīvības ierobežojumi tika atcelti, bet ļoti lielai daļai vīriešu darba un līdz ar to ģimenes apgādnieka lomas zaudējums radīja depresiju un neierasti daudzus noveda līdz pašnāvībai.

Mājokļu trūkums un to sliktā kvalitāte nesekmēja bērnu skaita pieaugumu ģimenēs. Visu 90. gadu laikā strauji auga arī inflācija, un tas tāpat veicināja dzimstības mazināšanos līdz miera laikos nepiedzīvoti zēlam līmenim — 1998. gadā tie bija 7,6 bērni uz 1000 iedzīvotājiem. Atbilstoši tam dabiskās kustības iznākumā pieaugumu nomainīja samazinājums. Viszemākie dzimstības un augstākie mirstības rādītāji uz 1000 iedzīvotājiem reģistrēti 90. gadu vidū. Šajā periodā un vēlākos gados reģistrētie dzimstības un mirstības rādītāji nenodrošina nepieciešamo paaudžu nomaini un iedzīvotāju ataudzi.

Lai novērstu tautas izmiršanas draudus, tika izveidota īpaša Ģimenes un bērnu lietu ministrija. Tāpat ieviesa lielākus ģimenes pabalstus, paaugstinot tos atbilstoši dzimušo bērnu skaitam. Tika nodibināts uzturlīdzekļu fonds nepilnām ģimenēm, no tā ģimenēm alimentu apmērā tika izmaksāti līdzekļi, kuri vēlāk tika piedzīti no vainīgajiem alimentu nemaksātājiem. 21. gs. pirmajos gados ieviesa t.s. māmiņu algas, maksājot pilnu iepriekš saņemto algu līdz pat bērna 1,5 gadu vecumam un dodot tiesības šo iespēju pēc ģimenes izvēles izmantot tēviem. Savukārt visi tēvi kļuva tiesīgi izmantot 10 dienu ilgu apmaksātu paternitātes atvaļinājumu. Šī pasākumu kopuma darbības laikā dzimstība tiešām pieauga, nevienam gadu tā vairs nenoslīdēja zem 9 bērniem uz 1000 cilvēkiem.

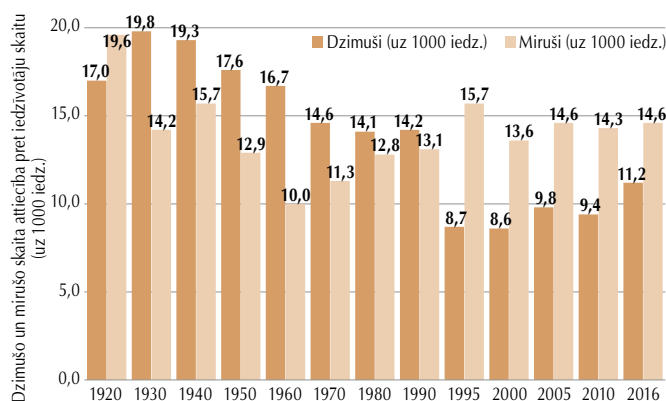
9. att. Ģimene. 2017. gads. Ikšķiles novads.

Daļa pabalstu uz laiku tika samazināti 2009.–2011. gada finanšu un ekonomiskās krīzes dēļ, un vienlaikus pazeminājās arī dzimstība, taču jau ar 2012. gadu atsākās tās kāpums — galvenokārt uz otro un trešo bērnu rēķina. Tas izpaudās arī mātes vidējā vecuma rādītājā — tas palielinājās no nepilniem 26 gadiem visā padomju laikā līdz gandrīz 30 gadiem 2015. gadā. Atbilstoši dzimušo skaita augšanai mazinājās iedzīvotāju skaita zudumi, lai gan dzimušo skaits vēl nepārsniedza mirušo skaitu, jo mirstība šai laikposmā visu laiku svārstījās ap 14 mirušajiem uz 1000 cilvēkiem. Diemžēl aprakstītās dabiskās kustības norises šai laikposmā izrādījās sliktākas nekā vidēji Eiropas Savienībā. Dzimstība pēc visiem atjaunotās neatkarības gadiem tikai 2015. gadā Latvijā sasniedza Eiropas Savienības vidējo līmeni — 11,1 bērnu uz 1000 iedzīvotājiem, apsteidzot ne vien bijušās sociālisma valstis, bet arī Itāliju, Grieķiju, Spāniju un Vāciju.² Taču tas kļuva iespējams tāpēc, ka visaktīvāko ģimenes papildināšanas vecumu bija sasniegusi tā paaudze, kas bija piedzimuši visaugstākās dzimstības gados.

Noturēt 2014.–2015. gadā sasniegto dzimušo skaitu nākamajos gados, kad šai jomā aktīvāko vecumu sasniegs 90. gados dzimuši paaudze, kad bija viszemākā dzimstība, būs ļoti grūti. Savukārt mirstība Latvijā vēl arvien (2017. gadā) ievērojami pārsniedz vidējo rādītāju Eiropas Savienības valstu grupā. Latvija joprojām ievērojami atpaliek no citām Eiropas Savienības dalībvalstīm pēc iedzīvotāju paredzamā mūža ilguma, kas ir nozīmīgs tautas veselības un attīstības rādītājs. Jaundzimušo vīriešu paredzamais mūža ilgums 2015. gadā bija vien 69,7 un sievietēm 79,3 gadi, savukārt vidēji Eiropas Savienības valstīs attiecīgi 78,1 un 83,6 gadi. Tādu Latvijas “atpalicību” izraisa

¹ Key figures on Europe, 2016 ed. (2016) Eurostat. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 202 p.

² Eurostat Regional Yearbook, 2016 ed. (2016) Eurostat. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 272 p.

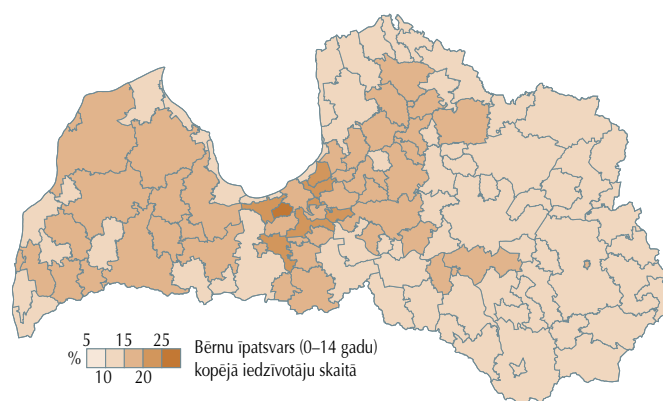
10. att. Latvijas iedzīvotāju dabiskās kustības galvenie rādītāji uz 1000 iedzīvotājiem dažādos gados.

lielāka mirstība no divkārt biežāk nekā vidēji Eiropas Savienībā piedzīvotiem t.s. ārējiem nāves cēloņiem — transporta negadījumiem, vardarbības un pašnāvībām, kā arī par 14% vairāk nāves gadījumu ir no audzējiem. Abas šīs Latvijā visvairāk konstatētās nāves cēloņu grupas biežāk piemēklē vīriešus nekā sievietes. Tas arī noteic jau minēto padomju laikam raksturīgo abu dzimumu paredzamā mūža ilguma lielo starpību, kas Latvijā sasniedz gandrīz 10 gadus, savukārt Eiropas Savienībā vidēji tikai 5,5 gadus.

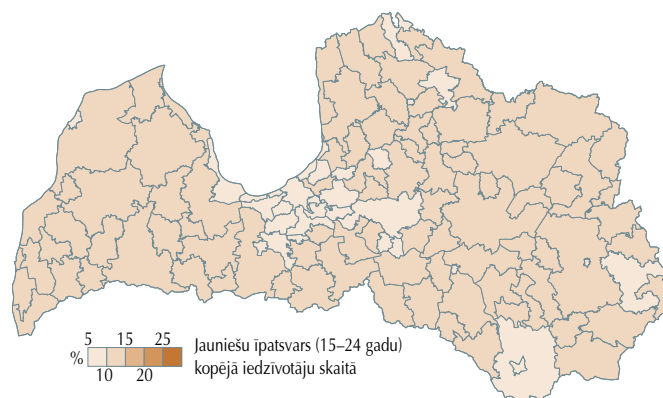
Latvijai ir raksturīgas dabiskās kustības atšķirības statistiskajos reģionos. Viszemākā dzimstība un dabiskais pieaugums, t.i., lielākie zaudējumi (tāpat kā padomju laika beigu posmā) ir Latgalē. Tas izskaidrojams ar lielāku darbvietu piedāvājumu galvaspilsētā, jo, pastāvot visā valstī vienādām nodokļu likmēm, lielpilsētai ar visu transporta veidu labāku pieejamību, arī satiksmē ar ārvalstīm, ir lielas priekšrocības ekonomiskai attīstībai. Tāpēc pārcelotāji no pārējām valsts daļām cenšas apmesties Rīgā un tās tuvumā, atjaunojot turienes pašvaldību iedzīvotāju sastāvu. Sekas tam ir visaugstākie dzimstības rādītāji un pēdējos gados pat dabiskais pieaugums Pierīgas reģionā. Arī piepilsētai raksturīgās dzīvojamās apbūves izplešanās un plašais jauno mājokļu piedāvājums darbojas kā magnēts, kas pievelk topošās vai jaunās ģimenes ar bērniem. Ja tās paaudzes, kas sasniegušas aktīvo vecumu ģimenes dzīvei, būs ražīgākas par līdzšinējām un ja visās paaudzēs Latvijā tiks panākts, ka samazinās pārmēru augstie nāves cēloņu rādītāji, varētu izdoties atjaunot pilnvērtīgu paaudžu nomainīšanu un kaut nelielu valsts iedzīvotāju skaita pieaugumu.

1.2. Iedzīvotāju izvietojuma un skaita izmaiņu īpatnības

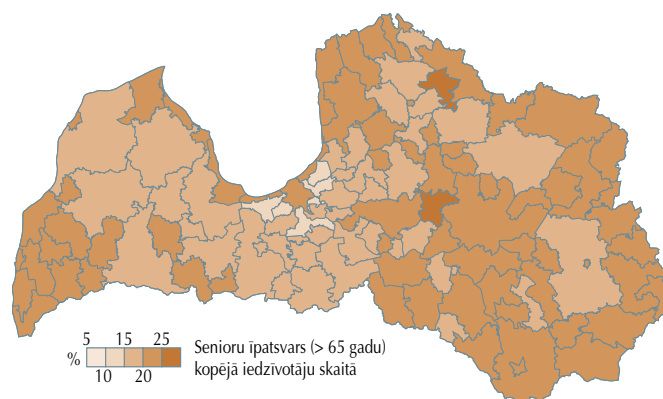
Iedzīvotāju izvietojums un skaita dinamika ir būtiski rādītāji, kas raksturo valsts apdzīvojuma sistēmu. Pilsētās un laukos dzīvojošo cilvēku sadalījumu, skaita un sastāva izmaiņas nosaka gan iepriekš aprakstītie dabiskās ataudzes procesi, gan cilvēku pārvietošanās. 2017. gada sākumā pilsētu teritorijas aizņēma aptuveni 2% valsts teritorijas. Valsts teritorijas fiziski ģeogrāfiskais stāvoklis, labvēlīgais klimats un pieejamo dabas

11. att. Bērnu (0–14 gadus veci) īpatsvars kopējā iedzīvotāju skaitā Latvijas pašvaldībās 2017. gada sākumā.

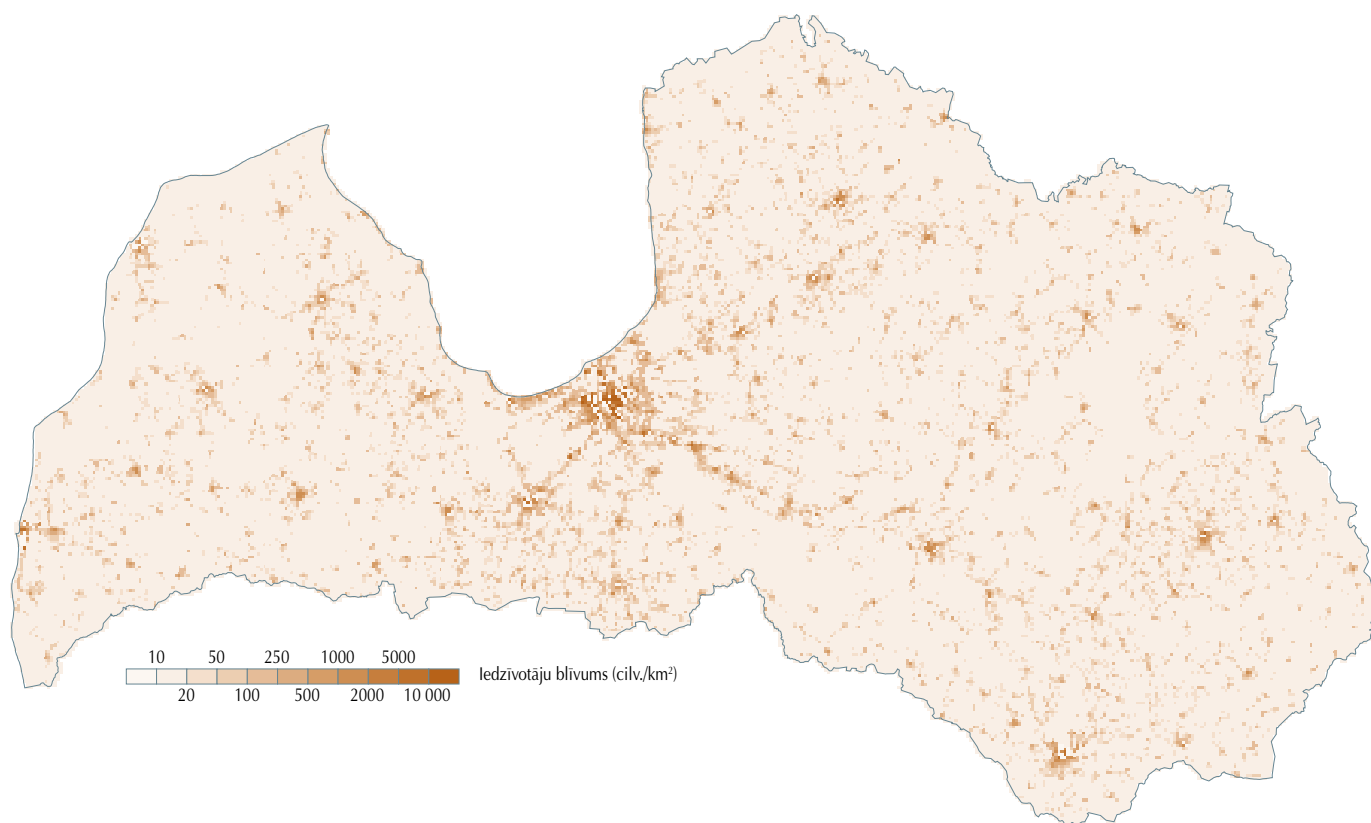

12. att. Jauniešu (15–24 gadus veci) īpatsvars kopējā iedzīvotāju skaitā Latvijas pašvaldībās 2017. gada sākumā.

13. att. Senioru (65 un vairāk gadus veci) īpatsvars kopējā iedzīvotāju skaitā Latvijas pašvaldībās 2017. gada sākumā.

resursu vienmērīgais izvietojums nosaka to, ka gandrīz visa Latvijas teritorija ir piemērota cilvēku dzīvei un saimnieciskajai darbībai. 2017. gada sākumā 68,3% Latvijas iedzīvotāju dzīvoja pilsētās, bet no tiem gandrīz puse pilsētnieku jeb 48% — galvaspilsētā. Rīgā ir augstākais iedzīvotāju blīvums — 2110 cilvēki uz km². Vidējais iedzīvotāju blīvums Latvijas teritorijā 2017. gadā bija 30,2 cilvēki uz km². Par valsts vidējo rādītāju augstāks

14. att. Iedzīvotāju izvietojums un blīvums Latvijā 2016. gadā (cilv. uz 1 km²).

iedzīvotāju blīvums ir ne tikai apdzīvojuma centros — pilsētās un ciemos —, bet arī Pierīgas statistiskajā reģionā.

Latvijas teritorijas sadalījums sešos statistiskajos reģionos ir samērā viendabīgs, ja neskaita galvaspilsētu Rīgu. Tā aizņem tikai 0,5% valsts teritorijas, bet galvaspilsētā dzīvo aptuveni trešdaļa visu iedzīvotāju. No pārējiem reģioniem vislielāko īpatsvaru teritorijas platības ziņā aizņem Vidzeme, bet vismazāko — Pierīgas statistiskais reģions. Attiecīgi mazākais iedzīvotāju skaits un zemākais apdzīvojuma blīvums ir Vidzemes reģionā, bet augstākais — Pierīgas reģionā. Valsts un reģionu iedzīvotāju skaitam sarūkot, pazeminās arī iedzīvotāju blīvuma rādītāji. Iedzīvotāju blīvuma izmaiņas valsts statistiskajos reģionos liecina par iedzīvotāju koncentrācijas pieaugumu Rīgai tuvākajās pašvaldībās Pierīgas reģionā un samazinājumu pārējos reģionos. Augstā iedzīvotāju koncentrācija galvaspilsētā un tās apkārtnē Pierīgas reģionā, kur dzīvo mazliet vairāk nekā puse (1 milj. 6 tūkst. jeb 51,6% 2017. gadā) valsts iedzīvotāju, ir raksturīga iedzīvotāju izvietojuma iezīme. Vidējais iedzīvotāju blīvums Eiropas Savienības valstīs pārsniedz 100 cilvēkus uz km². Igaunijā, Somijā un Zviedrijā ir zemāki iedzīvotāju blīvuma rādītāji nekā Latvijā.¹

Demogrāfiskā attīstība Latvijā norit nevienmērīgi dažādās teritoriālā iedalījuma vienībās. Pastāvīgais iedzīvotāju skaita sarukums pēdējo 25 gadu laikā būtiski ietekmē iedzīvotāju

skaitu un izvietojumu ne tikai reģionos, bet arī atsevišķās pašvaldībās. Dati liecina, ka iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar 2000. gadu valstī sarucis par 431,6 tūkstošiem jeb par 18,1%. Kopš neatkarības atgūšanas 1991. gadā līdz pat 2017. gada sākumam iedzīvotāju skaits Latvijā sarucis par aptuveni 27%. Reģionāli vislielākais iedzīvotāju skaita samazinājums šajā laika posmā vērojams Latgalē (36,0%), Kurzēmē (32,6%), Vidzemē (29,5%) un Rīgā (28,8%). Iedzīvotāju skaits sarucis visos statistiskajos reģionos, bet vismazāk — Pierīgas reģionā (3,5%). Turpretī 110 novadu pašvaldībās kopš iepriekšējās tautas skaitīšanas iedzīvotāju skaita izmaiņas bijušas atšķirīgas — 9 novados iedzīvotāju skaits ir pieaudzis, bet 101 novadā tas ir sarucis. Pēc 2009. gada pašvaldību teritoriju apvienošanas atsevišķu pašvaldību platības un iedzīvotāju skaits ir būtiski atšķirīgs un to konfigurācija ir neviendabīga. 2017. gada sākumā pēc iedzīvotāju skaita vismazākās pašvaldības ir Baltinavas novads (1036 iedzīvotāji), Alsungas novads (1345) un Mērsraga novads (1521). Savukārt pēc iedzīvotāju skaita vislielākās pašvaldības, neskaitot republikas pilsētas, ir Ogres novads (33 448 iedzīvotāji), Talsu novads (28 425) un Tukuma novads (28 221).

Viskrasāk pastāvīgo iedzīvotāju skaits samazinājies tieši vairākos Latgales novados, piemēram, Aglonas, Baltinavas, Ciblas, Dagdas, Daugavpils, Ilūkstes, Kārsavas, Krāslavas, Viļakas un Zilupes novadā, kur tas sarucis par 33–41% no 2000. līdz 2017. gadam. Tikpat ievērojami tas sarucis arī atsevišķos novados visos pārējos reģionos — Zemgalē (Jēkabpils novadā), Kurzēmē (Alsungas), Vidzemē (Ērgļu, Mazsalacas, Strenču) un

¹ Eurostat Regional Yearbook, 2016. (2016) Eurostat. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 272 p.

1. tabula. Latvijas teritorijas sadalījums statistiskajos reģionos, reģionu platības, iedzīvotāju skaita un blīvuma izmaiņas 1991. un 2017. gadā

Statistiskais reģions	Iedzīvotāju skaits, tūkst.			Platība		Iedzīvotāju blīvums, cilv./km ²	
	1991	2017	izmaiņas,%	km ²	%	1991	2017
Rīga	900	641	-28,8	304	0,5	2962,0	2109,9
Pierīga	378	365	-3,5	10 135	15,7	37,3	36,0
Vidzeme	272	192	-29,5	15 245	23,6	17,8	12,6
Kurzeme	366	246	-32,6	13 607	21,1	26,9	18,1
Zemgale	320	235	-26,4	10 732	16,6	29,8	21,9
Latgale	422	270	-36,0	14 550	22,5	29,0	18,6
Latvija kopā	2658	1950	-26,6	64 573	100,0	41,2	30,2

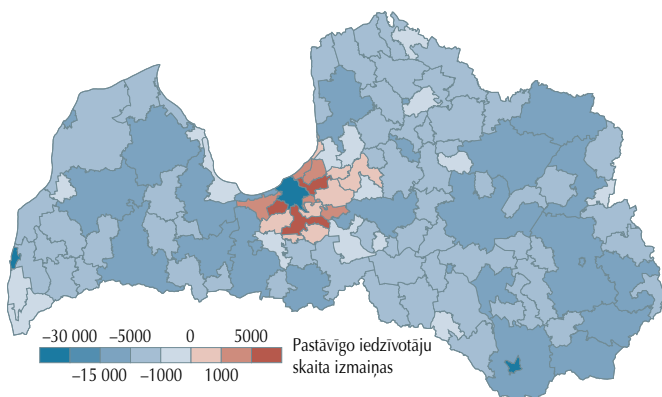
2. tabula. Iedzīvotāju skaita un sadalījuma izmaiņas Latvijas statistiskajos reģionos 1991., 2000., 2010. un 2017. gadā

Statistiskais reģions	1991		2000		2010		2017		Iedzīvotāju skaita izmaiņas,% (1991–2017)
	tūkst.	%	tūkst.	%	tūkst.	%	tūkst.	%	
Rīga	900	34	766	32	673	32	641	33	-28,8
Pierīga	378	14	358	15	374	18	365	19	-3,5
Vidzeme	272	10	256	11	218	10	192	10	-29,5
Kurzeme	366	14	322	14	279	13	246	13	-32,6
Zemgale	320	12	293	12	262	12	235	12	-26,4
Latgale	422	16	386	16	314	15	270	14	-36,0
Latvija kopā	2658	100	2382	100	2121	100	1950	100	-26,6

Pierīgā (Alojas). Vienlaikus tieši vairākos Rīgai tuvākajos Pierīgas reģiona novados kopš 2000. gada tautas skaitīšanas vērojams iedzīvotāju skaita pieaugums. Vairāk nekā divas reizes tas ir pieaudzis Garkalnes novadā. Tāpat ievērojams 44–96% pieaugums noticis Mārupes, Carnikavas, Ādažu, Ikšķiles, Babītes, Stopiņu, Ķekavas novadā.

Iedzīvotāju izvietojumu un skaita izmaiņas Latvijā un tās teritoriālā iedalījuma vienībās nosaka vairāki svarīgi faktori. Pirmkārt, jau minētie dzimstības rādītāji, kas ir zem vienkāršās paaudžu nomaiņas līmeņa, un kopš 90. gadu sākuma tie ir

krietni zemāki par mirstības rādītājiem. Otrkārt, salīdzinoši zemie mirstības rādītāji un paredzamā mūža ilguma pieaugums. Mūsdienās Latvijas iedzīvotāji vidēji dzīvo par 5 gadiem ilgāk nekā, piemēram, 1991. gadā, un paredzamais mūža ilgums pakāpeniski pieaug. Tādējādi iedzīvotāju kopskaitā pieaug gados veco iedzīvotāju skaits un īpatsvars, kas liecina par iedzīvotāju sastāva novecošanos. Treškārt, tā kā iedzīvotāju sastāvs novecojas un gados jaunu iedzīvotāju skaits reproductīvajā vecumā samazinās, sarūk arī iedzīvotāju dabiskā pieauguma vispārīgie koeficienti un vecumstruktūra sāk kavēt iedzīvotāju skaita izaugsmi. Kopš 90. gadu sākuma Latvijā ir sarucis summārais dzimstības koeficients, kas parāda, cik sekmīgi valstī norit paaudžu nomaiņa. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, 1990. gadā summārais dzimstības koeficients bija 2,0 un 2015. gadā tas bija sarucis līdz 1,7, un joprojām ir tālu no vēlāmā līmeņa (2,1–2,2). Viszemākie summārā dzimstības koeficienta rādītāji bija 90. gadu beigās (1998. gadā — 1,1) un ekonomiskās krīzes periodā (2010. un 2011. gadā — 1,3 un 1,4). Visbeidzot, kopš 90. gadu sākuma Latvijas iedzīvotāju starptautiskās ilgtermiņa migrācijas saldo katru gadu ir negatīvs. Turklāt demogrāfiskās pārejas ietekmē Latvijā jau ilgstoši iedzīvotāju skaita izmaiņas galvenokārt nosaka cilvēku pārvietošanās, nevis dabiskās kustības rādītāji. Iedzīvotāju dabiskās kustības un migrācijas procesu mijiedarbības rezultātā vērojams iedzīvotāju skaita, izvietojuma un sastāva pārmaiņas ir ļoti daudzveidīgas. Mūsdienās Latvijā negatīva dabiskā pieauguma un negatīva starpvalstu migrācijas saldo rezultātā iedzīvotāju skaits pastāvīgi sarūk.

15. att. Pastāvīgo iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas pašvaldībās no 1991. līdz 2017. gadam.

1.3. Iedzīvotāju migrācija un ģeogrāfiskā mobilitāte

Viena no mūsdienu modernās un globalizētās pasaules raksturīgām iezīmēm ir pieaugoša ģeogrāfiskā mobilitāte, kas izpaužas ne vien iedzīvotāju migrācijas, bet arī ikdienas mobilitātes veidā. To veicina arī zinātnes, transporta, informācijas un komunikāciju tehnoloģiju attīstība. Vienlaikus mazinās valstu noteiktie starpvalstu un iekšzemes migrācijas ierobežojumi un cilvēkiem ir rīcības brīvība piemērotas dzīvesvietas izvēlē. Modernizācijas ietekmē mainās ceļošanas paradumi, dzīvesveids, atpūtas un darba raksturs. Tas savukārt atklāj jaunas iezīmes iedzīvotāju migrācijā un ģeogrāfiskajā mobilitātē. Tāpat mainās cilvēku izpratne par migrācijas un ikdienas mobilitātes formām. To izpētē pētnieki tiecas izmantot arvien jaunas metodes, piemēram, sociālos tīklus, internetu un mobilos tālrunus, kā arī citus jauno tehnoloģiju radītos datu avotus.

Pēdējā simtgadē dažādu politisko notikumu ietekmē migrācijai ir bijusi būtiska nozīme Latvijas iedzīvotāju skaita un kvalitatīvā sastāva izmaiņās. Iedzīvotāju pārvietošanās arī tagad ir politiski, ekonomiski un sabiedriski nozīmīga tēma ne tikai Latvijā, bet arī citviet Eiropā un plašajā pasaulē. Karadarbība, represijas un politiskās pārmaiņas, kā arī dažādu valstu ekonomiskās attīstības un labklājības līmeņa atšķirības ietekmē gan iecelšanu, gan izceļošanu no valsts.

Gan piespiedu, gan brīvprātīga iedzīvotāju pārvietošanās, it īpaši pēdējos simt gados, ir ienesusi būtiskas pārmaiņas Latvijas iedzīvotāju skaitā un izvietojumā, kā arī demogrāfiskajā uzvedībā, etniskajā sastāvā un dzimumu vecumstrukturā. Vērtējot iedzīvotāju skaita izmaiņas ietekmējošos faktorus kopš Otrā pasaules kara beigām, Latvijai raksturīga izteikta migrācijas virziena maiņa. Turklāt migrācija ir bijusi noteicošais process iedzīvotāju skaita pieaugumā pēc Otrā pasaules kara un sarukumā kopš neatkarības atgūšanas salīdzinājumā ar dabisko ataudzi. Padomju periodā notikuši masveida imigrācija no citām PSRS republikām nodrošināja ievērojamu iedzīvotāju skaita pieaugumu Latvijā. Migrācijas uzskaites statistika padomju periodā nebija pilnvērtīga, dati nebija publiski pieejami. Ideoloģisku un militāru mērķu dēļ pēc katras tautas skaitīšanas migrācijas uzskaitē tika koriģēta, piemēram, tajā nebija iekļauta armijas pārvietošanās un apdzīvotās vietas ar militārpersonām vai politiski ieslodzītajiem.

Par pamatu migrācijas uzskaitē bija iedzīvotāju pieraksts dzīvesvietā. Pieraksta sistēma mazāk atspoguļoja faktisko migrāciju, bet vairāk raksturoja tiesības uz noteiktu dzīvojamo platību un dzīvi un darbu konkrētajā administratīvajā teritorijā. Turklāt padomju periodā mājokļu deficīta apstākļos pierakstu nereti izmantoja, lai dzīvesvietā pierakstītu kādu radnieku, kas tur nedzīvoja, jo tas deva iespēju ģimenei samazināt dzīvojamo platību uz vienu iedzīvotāju un tādējādi tikt uzņemtai dzīvokļu rindā, lai saņemtu lielāku dzīvokli un uzlabotu sadzīves apstākļus. Līdzīga situācija bija ar kopmītnēs dzīvojošajiem Rīgā, jo pēc 10 nodzīvotiem gadiem šādā mājoklī bija tiesības saņemt atsevišķu dzīvokli. Tāpat ar pieraksta palīdzību, īpaši lielajās pilsētās, tika nodrošināta strādājošo piesaiste dažādu tautsaimniecības nozaru uzņēmumiem.

Literatūrā norādīts, ka pēc Otrā pasaules kara migrācijas rezultātā iedzīvotāju skaits Latvijas teritorijā pieauga pat par

700 tūkstošiem.¹ Tomēr dažādās padomju perioda desmitgadēs migrācijas apjomi bija visai atšķirīgi un Latvijā bija ne tikai daudz iebrucēju, bet arī liela iedzīvotāju mainība, jo dažādu iemeslu dēļ valsts teritoriju daudzi arī pameta. Vislielākais ieceļotāju skaits un iedzīvotāju skaita pieaugums migrācijas rezultātā bija uzreiz pēc kara 40. gadu otrajā pusē.² Šādu migrācijas pieaugumu noteica vairāki iemesli. Būtiska bija PSRS īstenotā politika, lai ar migrācijas palīdzību nostiprinātu padomju varu un realizētu sociālistisko industrializāciju un lauksaimniecības kolektivizāciju. Tāpat svarīga loma bija Latvijas ģeogrāfiskajam novietojumam, kas noteica armijas daļu izvietojumu un militārpersonu klātbūtni. Daudzus padomju perioda iebrucējus piesaistīja labāki dzīves apstākļi salīdzinājumā ar citiem bijušās PSRS reģioniem. Padomju īstenotā industrializācijas politika, īpaši lielajās pilsētās, paredzēja veidot rūpnieciskos kompleksus, kas radīja pieaugošu pieprasījumu pēc darbaspēka, jo šādi tautsaimniecības attīstībai ar vietējiem darbaspēka resursiem nepietika. Turklāt atkarībā no rūpniecības uzņēmuma un nozares nozīmes PSRS tautsaimniecībā iebrucējiem bija priekšrocības dzīvokļu sadalē salīdzinājumā ar vietējiem iedzīvotājiem. Dzīvokļa piešķiršana bija papildu stimuls pārcelties uz Baltijas republikām. Dominējošās migrācijas plūsmas bija virzītas uz Rīgu, tās apkārtni un citām lielajām pilsētām, kurās pastiprināti attīstīja jaunus rūpniecības uzņēmumus. Tāpat Rīga, tās apkārtnē un Jūrmalā bija pievilcīga apmešanās vieta pensioņtājiem militārpersonām vai personām, kuras bija strādājušas īpašos apstākļos un PSRS Tālajos Ziemeļos.

Latvijas laukos pēc Otrā pasaules kara tika īstenota lauksaimniecības pārveidošana. Individuālās zemnieku saimniecības, dārzkopības, zvejnieku un citus ar zemkopību saistītos uzņēmumus piespiedu kārtā pārveidoja par kolektīvajām saimniecībām — kolhoziem un sovhoziem. Zemnieku saimniecības un piepilsētu dārzkopības saimniecības, kas izvairījās no kolektivizācijas, skāra represijas — cilvēki tika gan apcietināti, gan deportēti, gan tika piemēroti nesamērīgi augsti nodokļi. Pēc 1949. gada 25. marta deportācijas zemnieki un zvejnieki masveidā iestājās kolhozos, un jau 1950. gadā kolektivizācija Latvijas teritorijā bija praktiski pabeigta. Pirmās padomju saimniecības tika izveidotas jau 1946. gadā, un liels to skaits bija Zemgales reģiona laukos, no kurienes tika represēti un deportēti īpaši daudzi zemnieki to turīguma dēļ.³

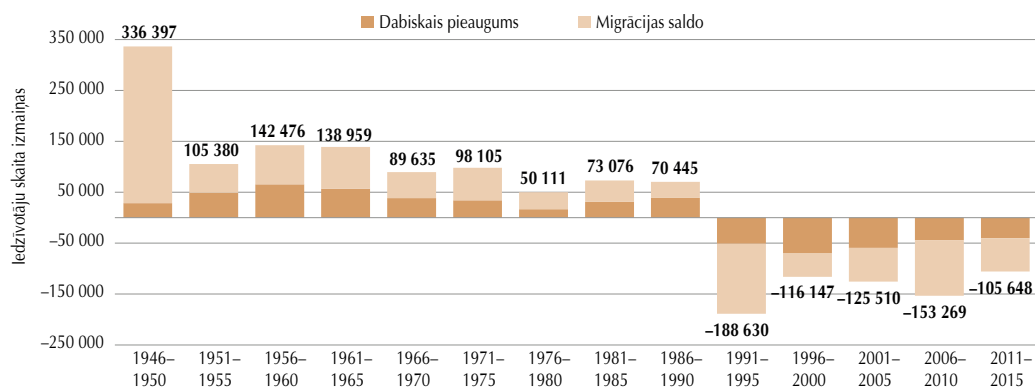
Apmēram puse visu iebrucēju pēckara gados Latvijā ieceļoja galvenokārt no Krievijas reģioniem. Apmēram 50–60% iebrucēju nāca no Kaļiņingradas, Pleskavas, Ļeņingradas, Kaļiņinas (Tveras), Arhangeļskas, Smoļenskas un citiem apgabaliem. 20. gs. 70. gadi raksturīgi ar Baltkrievijas iedzīvotāju īpatsvara pieaugumu iebrucēju vidū. Vairums šo ieceļotāju nāca no Vitebskas apgabala, kas robežojas ar Latviju. 80. gados ieceļotāju skaits no Baltkrievijas saruka gandrīz divas reizes, bet pieauga iebrucēju skaits no Ukrainas. Piemēram, 1985. gadā no visiem iebrucējiem aptuveni ceturtdaļa bija Ukrainas iedzīvotāji. To

¹ Zvidriņš, P. (2004) *Depopulācija. Nacionālās intereses: formulējuma meklējums*. Strātēģiskās analīzes komisija. Zinātniski pētnieciskie raksti, 1. Rīga: Zinātne, 74.–104. lpp.

² Riekstiņš, J. (sast.) (2004) *Migranti Latvijā: 1944–1989*. Dokumentu krājums. Rīga: Latvijas Valsts arhivs. 245 lpp.

³ Bleijere, D., Butulis, I., Feldmanis, I. u.c. (2005) *Latvijas vēsture. 20. gadsimts. 2. papild. izd.* Rīga: Jumava. 487 lpp.

16. att. Iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijā un tās ietekmējošie faktori piecu gadu laika posmos no 1946. līdz 2015. gadam.

vidū bija daudzi Rietumukrainas apgabalos dzīvojošie. Padomju migrācijas ietekmē mainījās etniskais sastāvs, mazinājās latviešu valodas prasme un lietošana. Migrācija negatīvi ietekmēja arī iedzīvotāju vecumsastāvu, jo 60. un 70. gados iebraukušie šobrīd ir sasnieguši pensijas vecumu un tādējādi pastiprina iedzīvotāju novecošanos.

Latvijas neatkarības atgūšana būtiski mainīja iedzīvotāju migrāciju, un 20. gs. 90. gadi iezīmē jaunāko Latvijas starpvalstu migrācijas vēstures posmu. Postpadomju telpā migrācija starp kādreizējās PSRS republikām ieguva starpvalstu statusu. Politiskās un ekonomiskās pārmaiņas ne tikai likvidēja agrākos migrācijas ierobežojumus un sekmēja iedzīvotāju pārvietošanās brīvību, bet ieviesa arī jaunus institucionālos ierobežojumus, kad sabruka PSRS un neatkarību ieguva agrākās republikas. Latvijā šīs pārmaiņas atspoguļojās gan migrācijas struktūrā, gan migrācijas plūsmās. Migrācijas struktūrā dominējošā kļuva izceļošana no valsts, bet migrāciju Austrumu virzienā pakāpeniski nomainīja emigrāciju uz Rietumvalstīm. Mūsdienās migrācija Latvijā izpaužas jaunā veidā gan Eiropas Savienības paplašināšanas kontekstā, gan saistībā ar neseno finanšu un ekonomisko krīzi, gan arī jaunākās Eiropas bēgļu krīzes iespaidā.

Jaunākās starpvalstu migrācijas iezīmes

Kopš neatkarības atgūšanas Latvijas sabiedrībai aktuāli kļuvuši ar emigrāciju saistītie jautājumi. Cilvēki valsti pamet dažādu iemeslu dēļ, galvenokārt ārvalstīs meklējot jaunas nodarbinātības iespējas un augstāku atalgojumu. Tāpat nozīmīgi starpvalstu migrācijas motīvi ir saistīti ar ģimenes dzīvi, izglītību, jaunu piedzīvojumu un aizraujošas pieredzes meklējumiem. Arī vilšanās un dzīves piepildījuma trūkums var kļūt par pamudinājumu doties svešumā. Emigrācija no Latvijas ir daļa no daudz plašākas no Austrumiem uz Rietumiem vērstas iedzīvotāju kustības Eiropā. Vairāki nozīmīgi notikumi ir ietekmējuši un joprojām sekmē šī virziena iedzīvotāju migrācijas plūsmas. Pirmkārt, vēsturiski veidojušās demogrāfiskās attīstības atšķirības starp Rietumeiropu un Austrumeiropu. Otrkārt, labklājības līmeņa, sociālā nodrošinājuma un dzīves kvalitātes atšķirības starp abiem reģioniem. Ņemot vērā, ka daudzās ES valstīs ir atļauta brīva darbaspēka kustība, notiek plaša nodarbinātā un bezdarbnieku pārvietošanās starp valstīm. Liela nozīme ir arī padomju perioda migrācijas vēsturei. Agrākās darbaspēka migrācijas rezultātā valstī dzīvoja liels skaits citu tautību

pārstāvju, kas bija dzimuši ārpus Latvijas. 90. gadu pirmajā pusē liela daļa šo cilvēku etniskās migrācijas rezultātā atgriezās dzimtenē. Šajā periodā daudz izceļotāju bija kādreizējās padomju pārvaldes darbinieki, kā arī militārpersonas.

Gan agrākajai migrācijai, gan tagadējai pārvietošanās praksei ir milzīga nozīme, tomēr iedzīvotāju kustības precīza uzskaitē ir aktuāls jautājums arī mūsdienās. Saskaņā ar ANO rekomendācijām par ilgtermiņa starptautiskiem migrantiem statistikā tiek uzskaitītas personas, kas izbrauc no vienas valsts uz citu valsti nolūkā uzturēties tur pastāvīgi vai vismaz 12 mēnešus un ilgāk. Turklāt statistikā uzskaitē personas, kas valstī ierodas, lai paliktu uz pastāvīgu dzīvi vai uz laiku, vienmēr atspoguļosies precīzāk nekā no valsts izbraukušie. Mūsdienās daudz cilvēku nepārtraukti pārvietojas starp divām vai vairāk valstīm un vairs neatbilst tradicionālajām migranta pazīmēm. Turklāt mainās arī pastāvīgās dzīvesvietas nozīme. Iedzīvotāju starpvalstu ģeogrāfiskās mobilitātes jaunākās iezīmes atklāj to transnacionālais raksturs — cilvēku dzīve un darbība paralēli norit vairākās vietās un valstīs, kas ģeogrāfiski var būt visai tālu cita no citas, bet cieši saistītas ar migrācijas plūsmām. Šāda paugstināta un ļoti mainīga cilvēku mobilitāte ir raksturīga Eiropā. Turklāt jaunās migrācijas formas neļauj novilkt krasu robežu starp pagaidu prombūtni un ilgtermiņa migrāciju. Arvien lielāks skaits cilvēku iesaistās cirkulārajās migrācijas plūsmās starp divām vai vairākām dzīves un darbības vietām. Tieši tādēļ ir ļoti grūti precīzi novērtēt to cilvēku skaitu, kuri kopš neatkarības atjaunošanas vai kopš Latvijas pievienošanās Eiropas Savienībai ir pametuši valsti un pastāvīgi dzīvo ārvalstīs.

Ir skaidrs, ka ne vien negatīvs ilgtermiņa migrācijas saldo, bet arī zems dzimstības līmenis un vidējā mūža ilguma pieaugums veicina iedzīvotāju depopulāciju Latvijā. Tāpat sabiedrības

3. tabula. Latvijas iedzīvotāju skaitu un sastāvu ietekmējošie faktori 1991.–2003. un 2004.–2016. gadā

Faktori	1991–2003	2004–2016
Iedzīvotāju skaits perioda sākumā	2 658 161	2 276 520
Iedzīvotāju skaits perioda beigās	2 276 520	1 968 957
Iedzīvotāju skaita izmaiņas	–381 641	–307 563
Dabiskais pieaugums	–158 546	–106 560
Migrācijas saldo	–223 095	–201 003
Imigrācija	64 002	91 364
Emigrācija	287 097	292 367

novecošanās būtiski maina iedzīvotāju ģeogrāfiskās mobilitātes paradumus, jo augstāka pārvietošanās intensitāte raksturīga gados jauniem cilvēkiem.

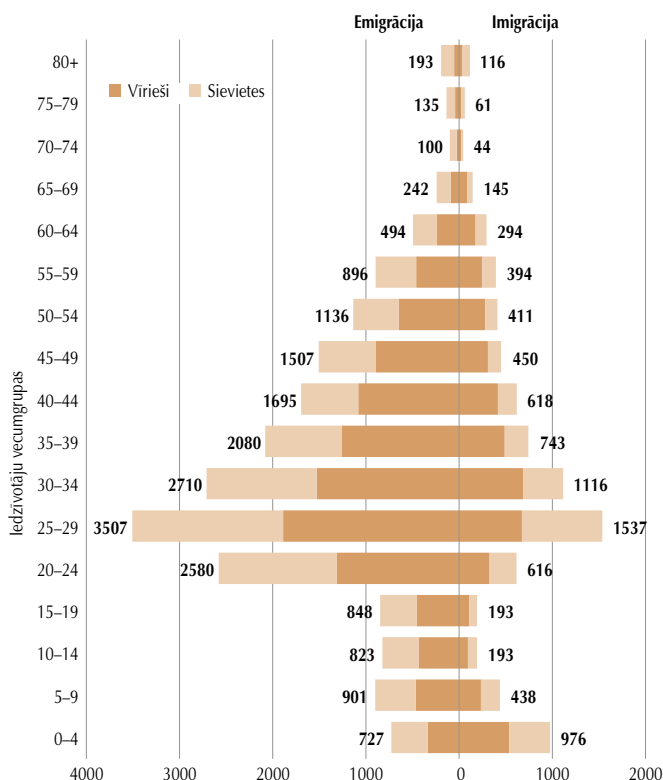
Starpvalstu migrācijas procesus Latvijā pēc neatkarības atgūšanas nosacīti var iedalīt vairākos posmos. 90. gadu pirmajā pusē līdz ar politiskajām un ekonomiskajām pārmaiņām saruka rūpniecības nozīme un liela daļa šajā nozarē nodarbināto atgriezās etniskajā dzimtenē vai izceļoja uz citām valstīm. Tāpat arī padomju armijas izvešana no Latvijas nodrošināja izceļošanas apjomu ievērojamu pieaugumu šajā periodā. Vienlaikus šajā laika posmā, patriotisku apsvērumu vadīti, dzimtenē atgriezās daļa ārpus valsts dzīvojošo latviešu. Tomēr šāda atpakaļmigrācija nebija salīdzināma ar to emigrācijas apjomu, kas bija raksturīgs 90. gadu pirmajā pusē.

20. gs. beigās un 21. gs. sākumā starpvalstu migrācijas apjomi ievērojami samazinājās. Kopējā iedzīvotāju skaita sarukumā negatīvas dabiskās ataudzes ietekme pat bija lielāka nekā migrācijas izraisītais iedzīvotāju skaita samazinājums. Situācija būtiski mainījās 2004. gadā pēc Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā. Ievērojami pieauga iedzīvotāju izceļošana uz tām dalībvalstīm, kas bija atvērušas savu darba tirgu jauno dalībvalstu pilsoņiem. Visbiežāk Latvijas iedzīvotāji devās strādāt vai mācīties uz Lielbritāniju un Īriju. Trūkst pilnvērtīgas informācijas par uzņēmējvalstīs dzīvojošiem un strādājošiem Latvijas iedzīvotājiem. Dažādos pētījumos aptuveni novērtētais ārvalstīs strādājošo skaits varētu būt 5–10% no ekonomiski aktīvo Latvijas iedzīvotāju skaita. Vēlākos gados daļa izceļojušo atpakaļmigrācijas rezultātā atgriezās Latvijā.

Būtiski emigrācijas apjomi no Latvijas pieauga 2008.–2012. gada ekonomiskās krīzes gados. Ievērojams darbvietu un atalgojuma sarukums gan publiskajā, gan privātajā sektorā, īpaši būvniecībā, piespieda daudzus darbības vecuma iedzīvotājus emigrēt. Turklāt nelabvēlīga ekonomiskā situācija rosināja atkārtoti izceļot tos, kas nesen bija atgriezušies Latvijā. Krīzes perioda emigrācijas maksimums bija 2009., 2010. un 2011. gadā. Vienlaikus vairākās Eiropas Savienības dalībvalstīs tika atcelti ierobežojumi darbaspēkam no jaunajām dalībvalstīm un mainījās emigrācijas galamērķi. Arvien vairāk aizbraucēju vidū bija cilvēki, kas darbam un dzīvei izvēlējās Vāciju, Norvēģiju un Zviedriju. Krīzes periodā ievērojami saruka emigrācija no Latvijas uz Īriju, jo arī šo valsti skāra nekustamā īpašuma tirgus pārkaršanas radītā finanšu krīze. Pēdējos piecos gados emigrācijas apjomi ir sarukuši, bet nedaudz pieaugusi Latvijas pilsoņu atpakaļmigrācija.

Dažādām Latvijas iedzīvotāju grupām ir atšķirīga vēlme un motivācija doties strādāt vai mācīties uz ārvalstīm, atšķirīgs iecerētais uzturēšanās ilgums un atgriešanās vai tālākas migrācijas nodomi. Latvijas iedzīvotāju vidū, kuri devušies strādāt uz ārvalstīm, dominē gados jauni cilvēki. Šī tendence raksturīga arī Latvijā ieceļojušo vidū. Vismobilākie iedzīvotāji ir vecumā no 24 līdz 34 gadiem. Vīriešu un sieviešu proporcija ir samērā līdzīga gan emigrantu, gan imigrantu vidū.

Migrācija ir ļoti selektīvs process — ne tikai pēc iesaistīto vecuma un dzimuma sastāva. Tāpēc ir lietderīgi noskaidrot mūsdienu emigrācijā no Latvijas iesaistīto iedzīvotāju profilu. Latvijā veikti vairāki pētījumi, kas skaidrojuši emigrantu sastāvu pēc vairākām pazīmēm. Jaunākajos šāda veida pētījumos aktīvi tiek izmantotas sociālās saziņas tīmekļa vietnes, kas

17. att. Latvijas starpvalstu ilgtermiņa migrantu dzimuma un vecuma struktūra 2016. gadā.

nepastarpināti ļauj aptaujāt prombūtnē esošos Latvijas iedzīvotājus. Šādas aptaujas rezultāti atklāj, ka emigrantu vidū gandrīz 60% ir sievietes. Līdzīgi kā oficiālā statistika, arī šī aptauja apstiprina gados jaunu cilvēku lielo īpatsvaru izceļošanā no Latvijas. Tāpat vairums izbraukušo ir precējušies vai dzīvo neregistrētā kopdzīvē.

Pēc iegūtās izglītības emigrantu vidū vairāk nekā divām trešdaļām aptaujāto bija vidējā, vidējā profesionālā vai aroda izglītība. Pārsteidzoši, bet cilvēku ar augstāko izglītību izbraukušo vidū ir salīdzinoši maz. Interesanti dati iegūti par nodarbošanos pirms aizbraukšanas un jaunajā mītnes valstī. Tas ļauj salīdzināt darba tirgum nepieciešamo izglītību un prasmes starp izcelsmes un mītnes valstīm. Mītnes valstī pēc nodarbošanās statusa ir ievērojami mazāk studējošo un bezdarbnieku, un tas liecina par to cilvēku, kas izbraukuši no Latvijas, augstāku iesaisti darba tirgū. Tomēr emigrantu vidū ir arī visai daudz nestrādājošu personu. Salīdzinoši mazāk cilvēku mītnes valstī pilda labāk atalgotus speciālista pienākumus nekā pirms tam Latvijā. Tas daļēji arī izskaidro augstāko izglītību ieguvušo cilvēku zemāku īpatsvaru aizbraucēju vidū. Mazliet vairāk nekā trešdaļa aizbraucēju mītnes valstīs ir kvalificēta un mazkvalificēta fiziska darba veicēji. Savukārt pēc galamērķu sadalījuma redzams, ka lielākā daļa aptaujāto emigrantu joprojām dzīvo Apvienotajā Karalistē un Īrijā. Nākamās biežāk minētās valstis ir Vācija un divas Skandināvijas valstis — Norvēģija un Zviedrija. Interesanti, ka vairumam emigrantu ir atkārtota migrācijas pieredze, kas apstiprina mūsdienās raksturīgo migrācijas formu maiņu un arvien pieaugošo starpvalstu cirkulārās migrācijas nozīmi.

4. tabula. No Latvijas izbraukušo emigrantu profils

Pazīme	Raksturojums	Emigranti, % (2004–2012)
Dzimums	Vīrietis	40,4
	Sieviete	59,6
Vecumgrupa	16–25	37,3
	26–45	52,4
	46+	10,3
Ģimenes stāvoklis	Precēts/-a vai neregistrēta kopdzīve	53,6
	Neprecēts/-a, šķīries/-usies, atraitnis/-e	46,4
Izglītība	Augstākā	13,7
	Vidējā vai vidējā profesionālā	71,1
	Pamata vai zemāka	15,2
Pašreizējā nodarbošanās mītnes valstī	Speciālists	17,2
	Kvalificēts strādnieks	24,3
	Mazkvalificēts strādnieks	32,4
	Students	8,4
	Bezdarbnieks	4,2
	Nestrādājošs	13,5
Iepriekšējā nodarbošanās Latvijā	Speciālists	26,4
	Kvalificēts strādnieks	17,7
	Mazkvalificēts strādnieks	17,1
	Students	23,6
	Bezdarbnieks	9,8
	Nestrādājošs	5,4
Mītnes valsts	Apvienotā Karaliste	43,5
	Īrija	24,1
	Vācija	16,6
	Norvēģija	10,3
	Zviedrija	5,5
Iepriekšējā migrācijas pieredze	Pirmreizēja	36,1
	Atkārtota	63,9
Aptaujāto skaits		N = 2565

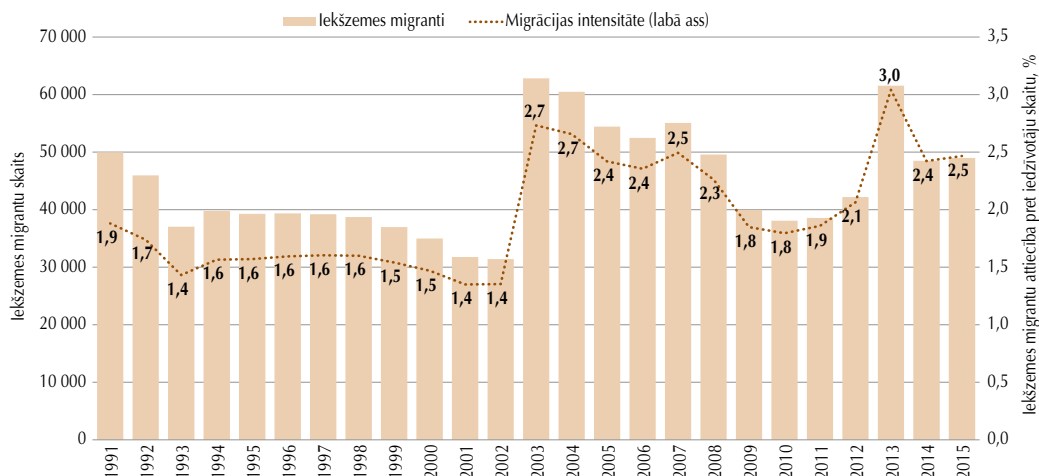
Iekšzemes migrācijas iezīmes

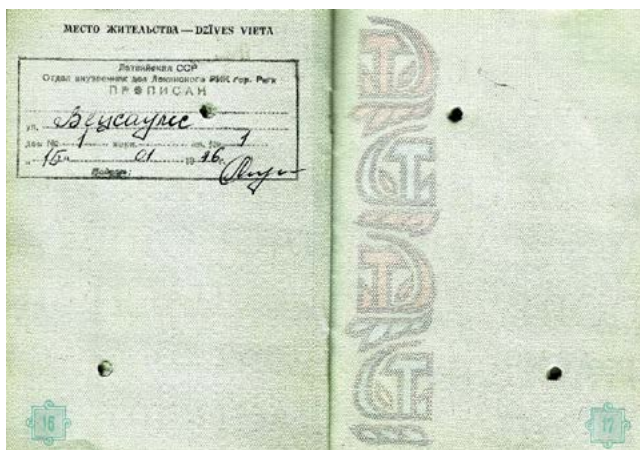
Iekšzemes migrācijas intensitāte Latvijā ir līdzvērtīga citviet Eiropā reģistrētajiem rādītājiem. Kopš valsts neatkarības atgūšanas 1991. gadā Latvijā pēdējos 25 gados iekšzemes migrācijā vidēji katru gadu iesaistīti 44,6 tūkstoši cilvēku jeb aptuveni 2% no visiem valsts iedzīvotājiem. Iekšzemes migrācijai ir liela nozīme iedzīvotāju ģeogrāfiskā izvietojuma pārmaiņās Latvijā. Šajās plūsmās atspoguļojas gan valsts sociālekonomiskie procesi, gan dažādu teritoriju nevienmērīgās attīstības sekas. Turklāt reģistrētās iekšzemes migrācijas kopapjoms visā aplūkotajā periodā pārsniedz Latvijā reģistrēto starpvalstu migrācijā iesaistīto cilvēku skaitu. Iekšzemes migrācijas īpatsvars pēdējos piecpadsmit gados nav bijis mazāks par pusi no reģistrētās migrācijas kopapjoma. Iekšzemes migrācijas apjoma dinamika aplūkotajā periodā uzskatāmi demonstrē migrācijas rādītāju svārstības dažādos laika posmos. Iedzīvotāju pārvietošanās datu precizitāti ietekmē migrantu uzskaites kārtība. Tā, piemēram, ievērojamais apjoma pieaugums 2003. gadā skaidrojams ar izmaiņām iedzīvotāju reģistrācijas kārtībā, stājoties spēkā Dzīvesvietas deklarēšanas likumam. Pārejot no pieraksta sistēmas uz brīvprātīgu dzīvesvietas deklarēšanu, ievērojami pieauga migrācijas apjomi. Galvenokārt tas izskaidrojams ar iepriekšējos gados notikušo dzīvesvietas maiņas gadījumu deklarēšanu. Savukārt salīdzinoši lielais reģistrētās migrācijas apjoms 90. gadu sākumā skaidrojams ar cilvēku pārvietošanos uz lauku apvidiem, bieži atgriežoties atgūtajos dzimtas īpašumos.

Starptautu migrācijas saldo kopš 1990. gada ir negatīvs, bet iekšzemes migrācijas rezultātā 90. gados pieauga iedzīvotāju skaits lauku apdzīvotajās vietās. Tas galvenokārt bija saistīts ar vecāka gadagājuma pilsētnieku atgriešanos laukos, atgūstot denacionalizētos īpašumus, meklējot lētāku iztikšanu vai izmantojot pārmaiņu perioda piedāvātās iespējas mainīt dzīvesveidu vai nodarbošanos. Turpmākās iekšzemes migrācijas plūsmas līdz 90. gadu vidum parāda, ka iedzīvotāju atgriešanās laukos bija tikai pagaidu iezīme, kas liecināja par sabiedrības un ekonomikas pārstrukturēšanās procesiem valstī.

90. gadu beigās un 20. gs. sākumā iekšzemes pārvietošanās apmēri pakāpeniski saruka. Salīdzinājumā ar 80. gadu beigām un 90. gadu sākumu kopējais reģistrētās iekšzemes migrācijas

18. att. Iekšzemes migrācijas apjoms un intensitāte Latvijā no 1991. līdz 2015. gadam.

19. att. Dzīvesvietas reģistrācijas atzīmes PSRS pasē un Latvijas Republikas pasē.

apjoms 2001. un 2002. gadā ir ievērojami samazinājies. 2003. gadā pēc Dzīvesvietas deklarēšanas likuma spēkā stāšanās arī turpmākos gadus iekšzemes migrācijas uzskaitē notiek vērā ņemamas izmaiņas. Lielākoties tās ir saistītas ar normatīvā regulējuma izmaiņām, veicot gan administratīvi teritoriālo reformu, gan grozot nekustamā īpašuma nodokļa piemērošanas kārtību. Kopš 2013. gada reģistrētās iekšzemes migrācijas apjoma pieaugums ir tieši saistīts ar pašvaldību piešķirtajiem atvieglojumiem, jo nekustamā īpašuma nodokļa augstākās likmes piemēro tiem dzīvokļiem un savrupmājām, kurās nevienš nav deklarējis dzīvesvietu. Daļa iedzīvotāju ir materiāli ieinteresēti deklarēties galvaspilsētā vai Pierīgas pašvaldībās, kur atrodas to nekustamie īpašumi. Tādējādi jāsecina, ka pieejamie statistikas dati migrācijas procesus atspoguļo nepilnīgi. Turklāt statistikā migrācija apzīmē pastāvīgās dzīvesvietas maiņu vismaz uz gadu, šķērsojot noteiktu administratīvo robežu. Tā ir tikai daļa no vispārējās iedzīvotāju ģeogrāfiskās mobilitātes. Obligāto uzturēšanās reģistrāciju Latvijā atcēla pēc neatkarības atjaunošanas, bet jauna funkcionāla sistēma — pāreja no pieraksta sistēmas uz brīvprātīgu dzīvesvietas deklarēšanu — tika izveidota tikai 2003. gadā. Migrācijas uzskaiti pēc dzīvesvietas reģistrācijas datiem bieži vien ietekmē iespējas saņemt dažādus sociālos pabalstus dzīvesvietā. Visbiežāk tos saņem maznodrošinātās personas, ģimenes ar bērniem, kā arī gados veci iedzīvotāji un citas mazaizsargātas sabiedrības grupas. Savukārt jauniešiem gluži pretēji ir zema motivācija to darīt, jo dzīvesvietas deklarēšana nav saistīta ar ekonomisku ieguvumu.

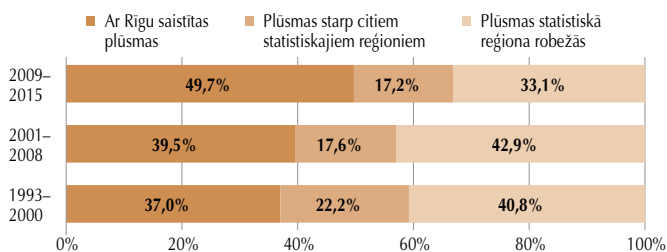
Iedzīvotāju izvietojumam un migrācijai ir raksturīgas reģionālas iezīmes. Lai gan pastāv iekšzemes migrācijas apjoma

svārstības, reģionālā struktūra ir salīdzinoši noturīga. Apmēram 42% visu no 1993. līdz 2015. gadam reģistrēto iekšzemes migrācijas gadījumu ir saistīti ar Rīgu. Kopš tika pabeigta administratīvi teritoriālā reforma, Rīgas nozīme iekšzemes migrācijas plūsmu struktūrā ir pieaugusi. Tas skaidrojams ar pēdējos 15 gados novēroto iedzīvotāju teritoriālo koncentrāciju un skaita pieaugumu Pierīgā, kad cilvēki turp pārcēlās gan no Rīgas, gan pārējiem valsts reģioniem. Tāpat svarīgi apstākļi, kas veicina iedzīvotāju koncentrāciju galvaspilsētas apkārtnē, ir atšķirīga reģionu ekonomiskās attīstības pakāpe un struktūra, ko nosaka ģeogrāfiskais novietojums, dabas resursi un iedzīvotāju sastāva atšķirības. Tieši iedzīvotāju kustības reģionālās atšķirības Latvijā galvenokārt nosaka ekonomiskās attīstības iespēju galvaspilsētā un attālākos, mazāk urbanizētos reģionos, īpaši Vidzemē un arī Latgalē.

Tieši bezdarba un algu līmeņa atšķirības starp reģioniem lielākoties nosaka migrācijas plūsmas. Augsts bezdarba līmenis, darbvietu trūkums un zems atalgojums pastiprina iedzīvotāju aizplūšanu no perifērijas. To apliecina iedzīvotāju migrācijas plūsmas Latgalē un Vidzemē, kas apmaiņā ar citiem reģioniem iedzīvotājus zaudē. Izvēlētais laika posms no 1993. līdz 2015. gadam labi atspoguļo ilglaicīgas tendences, jo, kā iepriekš jau norādīts, atsevišķos gados iekšzemes migrācijas procesiem ir bijis pagaidu raksturs.

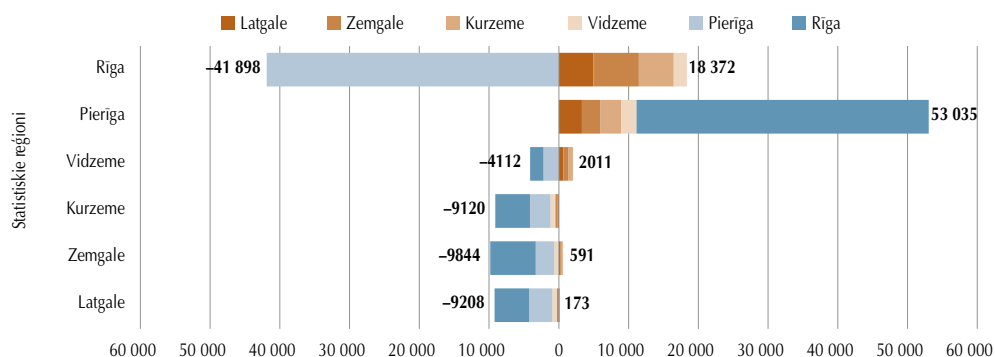
Iedzīvotāju kustība reģionu robežās vidēji aplūkotajā laika posmā veidoja 39,4% no statistikā reģistrētās iekšzemes migrācijas kopapjoma valstī. Tās sarukums uzskaitē ir tiešs teritoriāli administratīvās reformas rezultāts, jo samazinājās administratīvo teritoriju skaits un tātad arī migrācijas statistikā uzskaitīto dzīvesvietas maiņas gadījumu skaits. Iedzīvotāju pārvietošanās sava reģiona robežās katrā reģionā atšķiras. Latgalē šajā laika posmā tā veido 34% no migrācijas kopapjoma reģionā. Kurzemē un Vidzemē migrācijas īpatsvars reģionā bija attiecīgi 32% un 29%. Vismazākās plūsmas ir starp administratīvajām teritorijām Zemgales reģionā (25%), kā arī Pierīgā, kur tās veido tikai 16%. Turpretī reģionu savstarpējās plūsmas veido vismazāko iekšzemes migrācijas plūsmu daļu (18,9%).

Pastāv atšķirības dažādos statistikas reģionos, kā iedzīvotāji pārvietojas starp dažāda lieluma un nozīmes apdzīvotajām vietām (apdzīvojuma hierarhijas līmeņiem). Ne visu reģionu lielākās pilsētas zaudē iedzīvotājus, tiem pārceloties uz piepilsētām

20. att. Iedzīvotāju iekšzemes migrācijas plūsmu vidējā struktūra Latvijā dažādos laika posmos no 1993. līdz 2015. gadam.

21. att. Iedzīvotāju iekšzemes migrācijas summārā saldo struktūra Latvijas statistiskajos reģionos no 1993. līdz 2015. gadam.

ārpus pilsētas administratīvajām robežām jeb suburbanizācijas rezultātā. Latvijā lielākās jeb tā dēvētas republikas pilsētas ir reģionu nodarbinātības centri, un tās, domājams, piesaista vairumu migrācijas plūsmu reģiona robežās. Savukārt galvaspilsēta Rīga kā valsts mēroga nodarbinātības centrs ar augstāku darbaspēka atalgojumu piesaista starpreģionu plūsmas no visiem valsts reģioniem.

Iekšzemes migrācijas rezultātā visiem statistiskajiem reģioniem, izņemot Pārīgu, ir negatīvs migrācijas saldo. Rīgai negatīvo kopējo migrācijas saldo jeb iedzīvotāju zaudējumu radījuši tieši iedzīvotāju apmaiņa ar Pārīgu, jo apmaiņā ar visiem pārējiem reģioniem pilsēta iedzīvotājus iegūst. Pārīgas migrācijas saldo gluži pretēji ir pozitīvs starpreģionu migrācijas plūsmas ar visiem reģioniem, un lielākā daļa jauno iedzīvotāju ir bijušie Rīgas iedzīvotāji. Pārējos statistiskajos reģionos kopējais migrācijas saldo ir negatīvs jeb tie iedzīvotājus zaudē. Tomēr atsevišķu reģionu savstarpējās migrācijas saldo rādītāji ir pozitīvi — tas nozīmē, ka noteiktas cilvēku pārvietošanās plūsmas rezultātā iedzīvotāju skaits ir pieaudzis. Vidzeme iedzīvotājus zaudē apmaiņā ar Rīgu un Pārīgu, bet iegūst migrācijas plūsmas no pārējiem reģioniem. Kurzeme iedzīvotājus zaudē apmaiņā ar visiem reģioniem. Zemgalē pozitīvs migrācijas plūsmu saldo ir iedzīvotāju apmaiņā ar Kurzemi un Latgali, bet iedzīvotāju skaita zudumus ietekmē emigrācija uz Rīgu, Pārīgu un Vidzemi. Latgale zaudē iedzīvotājus iekšzemes migrācijas rezultātā, jo reģionam ir negatīvs migrācijas saldo plūsmās ar pārējiem reģioniem, izņemot Kurzemi.

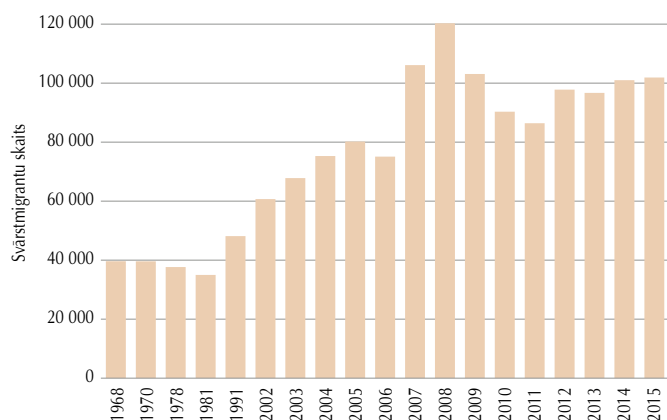
Vismazākās starpreģionu iekšzemes migrācijas plūsmas un saldo rādītāji ir starp ģeogrāfiski attālākiem reģioniem. Iekšzemes migrācijas saldo struktūra parāda, ka visi reģioni visvairāk iedzīvotājus iegūst vai zaudē tieši apmaiņā ar Rīgu. Kopumā iekšzemes migrācijas rādītāji, neraugoties uz Latvijas nelielo teritoriju un mazo reģionu skaitu, ir visai augsti salīdzinājumā ar daudzām citām valstīm. Kopš 90. gadu sākuma iedzīvotāju pārvietošanās starp reģioniem un reģionu robežās raksturo stabilas tendences. Starpreģionu migrācijā dominē plūsmas, kas vērstas uz Rīgu un Pārīgu, sekmējot iedzīvotāju koncentrācijas procesus. Tāpat noturīgas pārvietošanās plūsmas ir starp Rīgu un Pārīgu. Uzskatāmi tas parādās suburbanizācijas intensitātes pieaugumā Rīgai tuvākajās pašvaldībās. Iedzīvotāju kustība reģionu robežās veido gandrīz 40% no reģistrētās migrācijas kopapjoma. Augstāka intensitāte migrācijai reģiona robežās vērojama Latgalē un Kurzēmē — nosacīti ģeogrāfiski attālākos Latvijas reģionos ar savu apdzīvojuma centru struktūru. Migrācija starp reģioniem, neskaitot galvaspilsētu, veido vismazākos

apjomus. Latvijā konstatētais starpreģionu migrācijas virziens apstiprina tradicionālo iekšzemes migrācijas virzienu uz galvenajiem izaugsmes centriem — lielpilsētām un to reģioniem. Tādējādi starpreģionu migrācija turpina palielināt atšķirības starp reģioniem un iedzīvotāji koncentrējas Rīgā un Pārīgā, kur ir daudzveidīgāka ekonomiskā struktūra un investīcijas ietilpst jaunas infrastruktūras un dzīvojamās apbūves attīstībā. Fakts, ka starpreģionu migrācija nemazina ekonomiskās attīstības un darba tirgus reģionālās atšķirības Latvijā, liecina gan par problēmām valsts ekonomikas struktūrā un darba tirgū, gan par tā reģionālajām īpatnībām.

Iedzīvotāju ikdienas darba un mācību mobilitāte

Paaugstināta iedzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte izpaužas ne vien kā migrācija pastāvīgās dzīvesvietas maiņas gadījumā, bet arī ikdienas vai iknedēļas svārstmigrācijas veidā. Šāda regulāra cilvēku pārvietošanās atspoguļo gan pētāmās teritorijas apdzīvojumu un transporta sistēmu, gan ekonomikas struktūru un darba tirgus īpatnības, gan arī iedzīvotāju sastāvu. Tāpat svārstmigrācija darbojas kā process, kas palīdz skaidrot dažādu ģeogrāfiskās telpas vienību funkcionālo saikni. Šo funkcionālo teritoriju daudzveidība parāda ar darbu, izglītību, pakalpojumiem un brīvo laiku saistītās cilvēku dzīves norises, kas vairs nav iedomājamas bez iedzīvotāju pārvietošanās. Iedzīvotāju ikdienas darba un mācību svārstmigrācija ir nozīmīgs ģeogrāfiskās mobilitātes veids Latvijā. Statistikā apkopotie darba mobilitātes rādītāji pārsniedz iekšzemes migrācijas apjomus. To apstiprina darbaspēka apsekojuma rezultāti dažādās Eiropas Savienības valstīs.

Visaugstākā ikdienas darba svārstmigrācija ir saistīta ar galvaspilsētu, kas ir galvenais valsts pārvaldes, nodarbinātības, izglītības un citu pakalpojumu centrs. Augsta ekonomiskās aktivitātes intensitāte visiem apdzīvojuma centriem — republikas pilsētām, novadu pilsētām un ciemiem — piesaista svārstmigrācijas plūsmas. Ar Rīgu saistītas lielākās darba un mācību svārstmigrācijas plūsmas no visiem pārējiem reģioniem. Tā rezultātā pieaug iedzīvotāju ikdienas mobilitātes plūsmu daudzveidība galvaspilsētā un tās tuvumā, veidojot funkcionālu svārstmigrācijas tieces areālu. Svārstmigrācijas intensitāte šādā areālā ir atkarīga no darba vietu un mājokļu nodrošinājuma, izvietojuma un sasniedzamības, kā arī no transporta infrastruktūras attīstības pakāpes. Raksturīgs šādas telpiskās struktūras piemērs Latvijā ir Rīgas aglomerācija. Latvija ir ģeogrāfiski neliela valsts, un Rīgas sasniedzamība nosaka to, ka galvaspilsētu darbam un

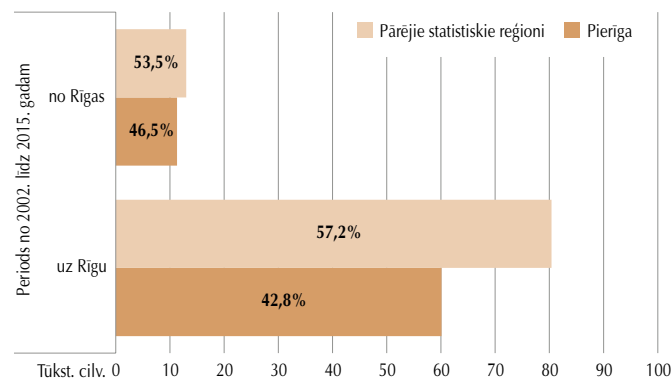

22. att. Nodarbināto Latvijas iedzīvotāju skaits darba svārstmigrācijā uz Rīgu dažādos gados.

mācībām izvēlas arī attālāku reģionu iedzīvotāji, kas nevēlas mainīt savu pastāvīgo dzīvesvietu. To sekmē gan Rīgas novietojums attiecībā pret citām apdzīvotajām vietām, gan arī darbvietu salīdzinoši nelielais skaits ārpus Rīgas. Rīgas saikni ar pārējo Latvijas teritoriju parāda svārstmigrācijas plūsmu apjomi.

Līdzīgi kā iekšzemes migrācijas plūsmas, arī svārstmigrācijas apjoma dinamiku uz Rīgu var iedalīt vairākos posmos, kas ir cieši saistīti ar Rīgas aglomerācijas attīstību. Kopš 1991. gada, mainoties valsts politiskajai iekārtai un sociālekonomiskajai situācijai, svārstmigrācijas apjomi uz Rīgu ievērojami pieauga. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes apkopotajiem darbaspēka apsekojuma datiem, vislielākais ikdienas darba svārstmigrācijā uz Rīgu iesaistīto nodarbināto skaits bija 2007. un 2008. gadā pirms finanšu un ekonomiskās krīzes. Krīzes gados darba svārstmigrācijas apjomi samazinājās, jo pieauga bezdarbs. Nelabvēlīgās darba tirgus situācijas rezultātā gan galvaspilsētā, gan pārējos valsts reģionos ievērojami tika samazināts darbvietu skaits. Kopš 2012. gada pēc ekonomiskās krīzes pārvarēšanas darba svārstmigrantu skaits uz Rīgu pakāpeniski pieaug un stabilizējas. Interpretējot svārstmigrācijas statistikas datus, jāņem vērā arī to uzskaites īpatnības. Saskaņā ar Centrālās statistikas pārvaldes veikto darbaspēka apsekojumu svārstmigranti ir pārskata nedēļā pamatdarbā strādājoši iedzīvotāji vecumā no 15 līdz 74 gadiem, kas strādā citas pašvaldības teritorijā. Tātad uz darbu svārstmigranti var doties arī reizi nedēļā, nevis katru dienu. Tas daļēji izskaidro, kāpēc svārstmigrācijas apjomi ir ievērojami lielāki nekā iekšzemes migrācija. Darbaspēka apsekojuma rezultāti sniedz vispārēju informāciju par svārstmigrācijas apjomiem reģionu līmenī. Agrāk veiktajā pētījumā par darba svārstmigrantu skaitu Latvijā secināts, ka nepilni 20% pilna laika nodarbināto ir iesaistīti svārstmigrācijā starp pašvaldībām. Tas apstiprina, ka darba svārstmigrācija Latvijā ir nozīmīgs ģeogrāfiskās mobilitātes veids.

Darbaspēka apsekojuma dati par ikdienas darba mobilitāti kopš 2002. gada liecina, ka visaugstākā svārstmigrācijas intensitāte un ievērojamākās plūsmas ir starp Rīgu un Pierīgu. Lielākā daļa svārstmigrantu no pārējiem reģioniem arī dodas darbā uz Rīgu. Tas skaidrojams ar Rīgas ietekmi, ciešām funkcionālajām saitēm starp galvaspilsētu un Pierīgas pašvaldībām. Neapšaubāmi, to veicina transporta infrastruktūra un salīdzinoši ērtā

23. att. Ar Rīgu saistītās darba svārstmigrācijas sadalījums starp Pierīgu un citiem Latvijas statistiskajiem reģioniem, vidējais rādītājs no 2002. līdz 2015. gadam.

Rīgas sasniedzamība. Arī reģionu robežās starp pašvaldībām ir augsta svārstmigrācijas intensitāte.

Salīdzinājumā ar citiem reģioniem Pierīgas reģionam, kas ietilpst Rīgas aglomerācijā, raksturīgs augsts darba svārstmigrācijas īpatsvars gan virzienā uz Rīgu, gan no tās. Pierīgas svārstmigranti uz Rīgu laika posmā no 2002. līdz 2015. gadam vidēji veidoja gandrīz 43% no kopējā svārstmigrantu apjoma uz galvaspilsētu. No pārējiem reģioniem uz darbu galvaspilsētā devās mazliet vairāk nekā 57% no visiem svārstmigrantiem, kuri brauc uz Rīgu. Vidēji gadā šajā periodā regulāri uz darbu Rīgā brauca mazliet vairāk par 70 tūkstošiem nodarbināto. No Rīgas uz pārējiem Latvijas reģioniem darba svārstmigrantu vidējais skaits aplūkotajā periodā bija ievērojami mazāks. Aptuveni 46% strādājošo no tiem, kuri ikdienā uz darbu devās ārpus Rīgas, strādāja Pierīgas reģionā, bet gandrīz 54% darbs atradās citos Latvijas reģionos, galvenokārt Rīgai tuvākajās Zemgales reģiona pašvaldībās.

Pēc 2014. un 2015. gada darbaspēka apsekojuma datiem, no svārstmigrantiem, kas ikdienā dodas darba gaitās uz galvaspilsētu, lielākā daļa ir vīrieši (vidēji 60%) un iedzīvotāji vecumā no 25 līdz 44 gadiem (aptuveni 30%). Ievērojami mazāk darba svārstmigrācijā uz Rīgu piedalās gados jauni (15–24) un vecāka gadagājuma (55–74) nodarbinātie (vidēji 12% katrā vecumgrupā). Lielākā daļa (vidēji 45%) svārstmigrācijā iesaistīto, pēc apsekojuma datiem, ir nodarbinātie ar augstāko izglītību. Vairums svārstmigrantu galvaspilsētā strādā pakalpojumu nozarē — transporta, uzglabāšanas, informācijas un komunikāciju uzņēmumos (21%), tirdzniecībā, izmitināšanā un ēdināšanā (21%) un finanšu, apdrošināšanas, nekustamo īpašumu apsaimniekošanas, kā arī administratīvo pakalpojumu uzņēmumos (15%). Pēc profesionālās kvalifikācijas lielākā daļa svārstmigrantu ir vecākie speciālisti (21%) vai speciālisti (19%), kā arī pakalpojumu un tirdzniecības darbinieki (14%). Vismazāk darba svārstmigrantu vidū ir zemāk atalgoto profesiju grupu pārstāvju — vienkāršajās profesijās strādājošie (6%) un kalpotāji (6%). Līdzīgs nodarbināto sastāvs ir arī pārējām svārstmigrācijas plūsmām, dodoties uz darbvietu, kas atrodas ārpus dzīvesvietas pašvaldības.

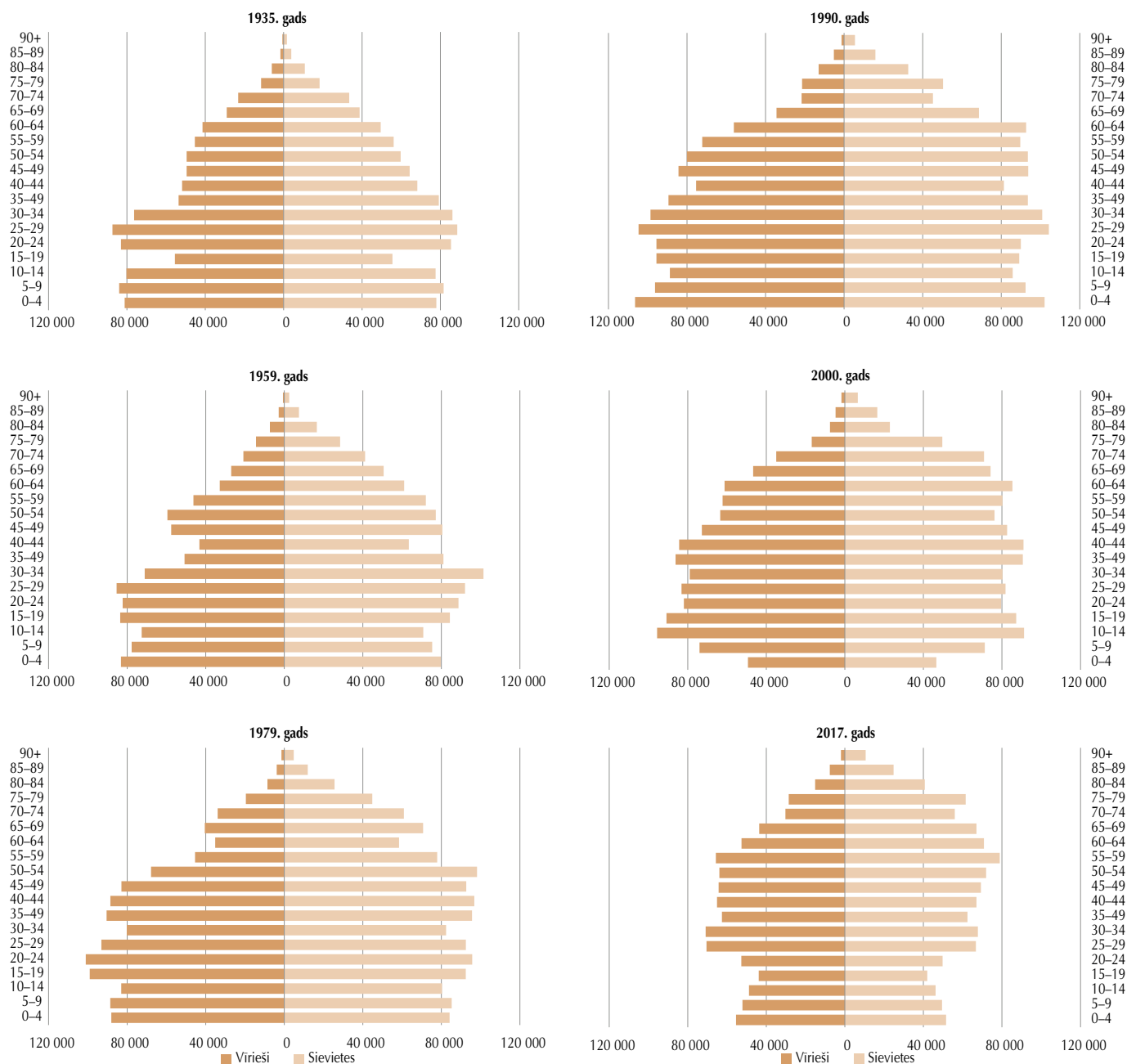
Ikdienas mācību svārstmigrācijai ir līdzīgas iezīmes kā darba mobilitātei, jo apdzīvojuma centros koncentrētas ne vien

plašas nodarbinātības iespējas, bet arī daudzveidīgāks izglītības iestāžu nodrošinājums. Latvijas mērogā galvaspilsēta ir nozīmīgākais izglītības un zinātnes centrs, kur koncentrētas lielākās mācību iestādes. Pārējās republikas pilsētas un lielākās novadu pilsētas ir reģionāla līmeņa izglītības centri. Pamatizglītību skolēni apgūst galvenokārt savas pašvaldības teritorijā, un tur mācību mobilitātei ir lokāls raksturs. Turpretī profesionālo vai augstāko izglītību bieži jādodas apgūt ārpus pastāvīgās dzīvesvietas. Galvenās mācību mobilitātes plūsmas, līdzīgi kā nodarbinātības gadījumā, ir virzienā uz Rīgu, un augstākā intensitāte ir Pierīgas reģionā. Tāpat arī reģionālās nozīmes izglītības pakalpojumu centri nodrošina mācību iespējas apkārtnējo pašvaldību iedzīvotājiem.

1.4. Sociāli demogrāfiskā struktūra

Dzimuma un vecuma sastāvs

Latvijai raksturīga iedzīvotāju skaita samazināšanās jeb depopulācija, ko radījis gan mirstības pārsvars pār dzimstību, gan iedzīvotāju emigrācijas pārsvars pār ieceļošanu valstī. Nēlabvēlīgie demogrāfiskie un migrācijas procesi ietekmējuši pārmaiņas arī iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvā. Iedzīvotāju vecumsastāva izmaiņas ilgākā laika posmā apliecina iedzīvotāju novecošanos, kas kļuvusi straujāka tieši pēdējos gadu desmitos. Visā valstī un atsevišķos tās reģionos samazinās bērnu un jauniešu, bet pieaug vecāka gadagājuma personu skaits.

24. att. Latvijas iedzīvotāju dzimuma un vecuma struktūra 1935., 1959., 1979., 1990., 2000. un 2017. gadā.

un īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā. Laikā starp divām tautskaitēm valsts iedzīvotāju skaits no 2000. līdz 2011. gadam samazinājās par 307 tūkstošiem jeb par 13%. Vislielākais sarukums par 199 tūkstošiem bija iedzīvotāju vidū vecumā no 15 līdz 64 gadiem, kā arī vecumgrupā līdz 14 gadiem, kur samazinājums bija 136 tūkstoši. Bērnu (0–14 gadi) skaits šajā periodā izteikti strauji samazinājās visos reģionos ārpus Rīgas un Pierīgas — Vidzemes reģionā par 44,1%, Latgalē par 41,7%, Kurzēmē par 36,2%, bet Zemgales reģionā par 35,9%. Vienlaikus par 14 tūkstošiem jeb par 3,3% pieauga pensijas vecuma iedzīvotāju skaits 70 un vairāk gadu vecumā. Visvairāk gados veco iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar 2000. gada tautas skaitīšanas datiem ir pieaudzis Pierīgas statistikas reģionā, bet Rīgā un Latgalē 2011. gadā dzīvoja mazāk pensijas vecuma iedzīvotāju nekā iepriekšējās tautas skaitīšanas laikā.¹

Iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāva izmaiņas ilgākā laika posmā kopš neatkarības atgūšanas Latvijā uzskatāmi apliecina iedzīvotāju novecošanās procesu, kas kļuvis straujāks tieši pēdējā desmitgadē. Kopš 2010. gada pavisam nedaudz pieaudzis bērnu (0–14 gadi) īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā. Tas saistīts ar nelielu dzimstības pieaugumu. 15–64 gadus vecu iedzīvotāju skaits šajā periodā turpināja samazināties, bet pieauga gados vecāku (65 un vairāk gadu) iedzīvotāju skaits un īpatsvars. Kopš neatkarības atjaunošanas Latvijas iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvam ir izteikti stacionārs raksturs, kas neveicina iedzīvotāju ataudzi.

Latvijā ir Ziemeļeiropai raksturīgs iedzīvotāju dzimuma sastāvs ar nedaudz augstāku sieviešu īpatsvaru. 2017. gada sākumā aptuveni 54% valsts iedzīvotāju bija sievietes. Tomēr dažādās vecumgrupās iedzīvotāju sastāvā ir vērojama dzimuma asimetrija. Tā, piemēram, vecumā līdz 35 gadiem sieviešu ir mazāk nekā vīriešu. Arī dzimušo skaitā meiteņu vienmēr ir nedaudz mazāk nekā zēnu. Reproductīvajā vecumā (15–49 gadi) sieviešu un vīriešu skaits izlīdzinās, un 2017. gadā vīriešu šajā vecumgrupā bija tikai par 4,9 tūkstošiem vairāk nekā sieviešu.

Demogrāfisko situāciju un dzimuma vecuma struktūras īpatnības raksturo arī tādi rādītāji kā vidējais paredzamais mūža ilgums un iedzīvotāju vidējais vecums. Latvijā abi šie rādītāji pakāpeniski pieaug un ataino sabiedrības novecošanos. 2017. gadā iedzīvotāju vidējais vecums valstī bija 42,8 gadi, un kopš 2000. gada tas pieaudzis gandrīz par 5 gadiem. Turklāt gan vidējā vecuma, gan paredzamā mūža ilguma rādītāji būtiski atšķiras sievietēm un vīriešiem. Vidējais vecums augstāks ir sievietēm, jo to skaits gados vecu iedzīvotāju vidū ievērojami pārsniedz vīriešu skaitu. 2016. gadā dzimušo bērnu vidējais paredzamais mūža ilgums sasniegs 75 gadus. Tomēr vīrieši nodzīvo krietni īsāku mūžu (par 9–11 gadiem) nekā sievietes. 2016. gadā vidējais dzīves ilgums sievietēm tuvojās 80 gadiem, bet vīriešiem tas bija nepilni 70 gadi. Mirstības un mūža ilguma aprēķini rāda, ka, piemēram, vīriešu, kuri sasnieguši 60 gadu vecumu, vidējais turpmākās dzīves ilgums varētu būt 17 gadi, bet šo pašu vecumu sasniegušajām sievietēm — 23 gadi.

Nodarbinātība un bezdarbs

Kopš 20. gadsimta sākuma un arī 21. gadsimtā Latvijā ir augsts darbaspējas vecuma iedzīvotāju īpatsvars. Tomēr ne visi darbaspējīgā vecuma iedzīvotāji ir nodarbināti. Visaugstākais nodarbinātības līmenis (62%) valstī tika sasniegts 2008. gadā, taču turpmākajos gados finanšu un ekonomiskās krīzes ietekmē nodarbinātība strauji samazinājās, un viszemākais rādītājs (52%) tika sasniegts 2010. gadā. 2016. gadā nodarbināti bija 893 tūkstoši jeb 61,6% Latvijas iedzīvotāju 15–74 gadu vecumā. Salīdzinājumā ar 2005. gadu nodarbinātības līmenis 2016. gadā pieaudzis par 5,7 procentpunktiem. Kopš 2010. gada nodarbinātības līmenis valstī kopumā ir pieaudzis par 9,6 procentpunktiem, visstraujāk Pierīgas reģionā (par 12,0 procentpunktiem), savukārt vismazāk Latgales reģionā — par 4,5 procentpunktiem. Salīdzinoši straujais pieaugums saistāms ar 2008. un 2009. gada finanšu un ekonomiskās krīzes izraisīto nodarbinātības līmeņa sarukumu Latvijā. 2016. gadā visaugstākais nodarbinātības līmenis bija iedzīvotājiem 35–44 gadu vecumā — 81,7%. Viszemākais nodarbinātības līmenis bija jauniešiem 15–24 gadu vecumā — 32,8%. 2016. gadā nodarbināti bija 62,2 tūkstoši jauniešu, bet gadu iepriekš — 69,4 tūkstoši.

Pēdējos gados apmēram trešā daļa iedzīvotāju nav nodarbināti, un šī proporcija saglabājas arī 2016. gadā — ekonomiski neaktīvi bija 31,8% jeb 461,7 tūkstoši. Kopš 2000. gada ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju skaits gan ir būtiski sarucis — par 266,6 tūkstošiem. Salīdzinājumā ar krīzes periodu ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju skaits līdz 2016. gadam ir samazinājies par apmēram 117 tūkstošiem jeb 20,2%. Ekonomiski neaktīvi ir ne tikai iedzīvotāji, kas nav nodarbināti, bet arī mājāsaimnieces, nestrādājošie pensionāri, mācību iestāžu audzēkņi un studenti, kas nestrādā un nemeklē darbu, kā arī nestrādājoši cilvēki ar invaliditāti.

Sākoties ekonomikas lejupslīdei, 2009. gadā strauji pieauga bezdarba līmenis, un 2010. gadā tas sasniedza 19,5%. Tas bija ievērojami augstāks rādītājs nekā 2000. gadā reģistrētais bezdarba līmenis. Kopš 2011. gada bezdarbnieku skaits pakāpeniski samazinās. 2016. gadā darbu meklēja 95,3 tūkstoši jeb 9,6% ekonomiski aktīvo iedzīvotāju 15–74 gadu vecumā.

5. tabula. Iedzīvotāju ekonomiskās aktivitātes galvenie rādītāji 15–74 gadus veciem iedzīvotājiem

15–74 gadus veci iedzīvotāji	2000*	2005	2010	2016
Iedzīvotāju skaits, tūkst.	1825,6	1740,7	1635,3	1450,3
Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits	1097,3	1080,8	1056,5	988,6
nodarbinātie	939,0	972,3	850,7	893,3
bezdarbnieki	158,3	108,4	205,8	95,3
Ekonomiski neaktīvie iedzīvotāji	728,3	659,9	578,8	461,7
Ekonomiskās aktivitātes līmenis, %	56,3	62,1	64,6	68,2
Nodarbinātības līmenis, %	48,2	55,9	52,0	61,6
Bezdarba līmenis, %	14,4	10,0	19,5	9,6

* 2000. gadā dati sniegti par visiem 15 gadus un vecākiem iedzīvotājiem.

¹ Latvijas 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti. (2016) Rīga: Centrālā statistikas pārvalde. 230 lpp.

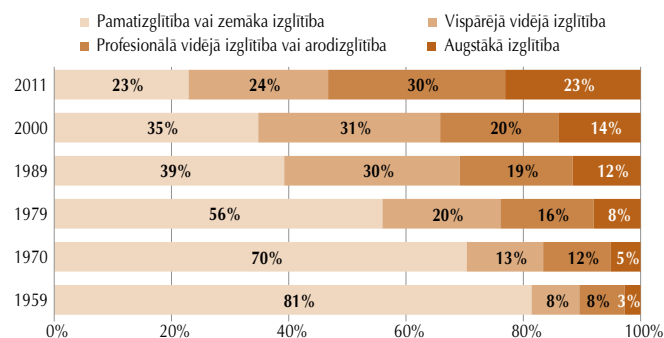
Visaugstākais darba meklētāju īpatsvars bija 15–24 gadus vecu iedzīvotāju grupā. Salīdzinājumā ar 2010. gadu bezdarbnieku skaits ir samazinājies par 110,5 tūkstošiem, bet bezdarba līmenis par gandrīz 10 procentpunktiem. Sievietēm bezdarba līmenis ir zemāks nekā vīriešiem (attiecīgi 8,4% un 10,9%). Arī jauniešu bezdarba līmenis kopš 2011. gada ir samazinājies (2016. gadā tas bija 17,3%). Baltijas valstīs viszemākais jauniešu bezdarba līmenis ir Igaunijā — 2016. gadā tas bija 13,4% (Lietuvā — 14,5%, bet Latvijā — 17,3%).

Izglītības līmenis

Informācija par iedzīvotāju izglītības līmeni visplašāk atspoguļojas tautas skaitīšanas datos. Tie parāda savstarpēji salīdzināmus datus par Latvijas iedzīvotāju izglītības līmeni un tā izmaiņām ilgākā laika posmā. Pēc Otrā pasaules kara katrā nākamajā tautas skaitīšanas gadā iedzīvotāju izglītības līmenis ir bijis augstāks salīdzinājumā ar iepriekšējās tautas skaites datiem. Uzskatāmi redzams, ka augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars 15 un vairāk gadus vecu iedzīvotāju kopskaitā pieaudzis no 3% 1959. gadā līdz 23% 2011. gadā.

Vienlaikus ievērojami samazinājies personu īpatsvars ar pamata vai zemāku izglītības līmeni. Tādu 15 gadu un vecāku Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju, kuri neprot ne lasīt, ne rakstīt, 2011. gada tautas skaitīšanā bija 1849 jeb aptuveni 0,1% no attiecīgās vecumgrupas iedzīvotāju kopskaita. Vispārējās vidējās izglītības nozīmē un šo izglītību ieguvušo personu īpatsvars pieauga katrā nākamajā pēckara tautas skaitīšanā līdz pat 2000. gadam. 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti liecina, ka profesionālo vidējo izglītību vai arodizglītību ieguvušo personu īpatsvars ir visaugstākais 15 gadu un vecāku iedzīvotāju kopskaitā. Tas liecina ne tikai par profesionālās izglītības attīstību, bet arī pievilcību iedzīvotāju vērtējumā un piemērotību darba tirgus prasībām. To apstiprina arī Centrālās statistikas pārvaldes dati par pieaugošu to audzēkņu īpatsvaru, kas pēc pamatzglītības ieguves turpina mācības profesionālās vai arodizglītības programmās.

Saskaņā ar 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem visizglītotākie bija 25–34 gadus veci iedzīvotāji. Šajā vecumgrupā

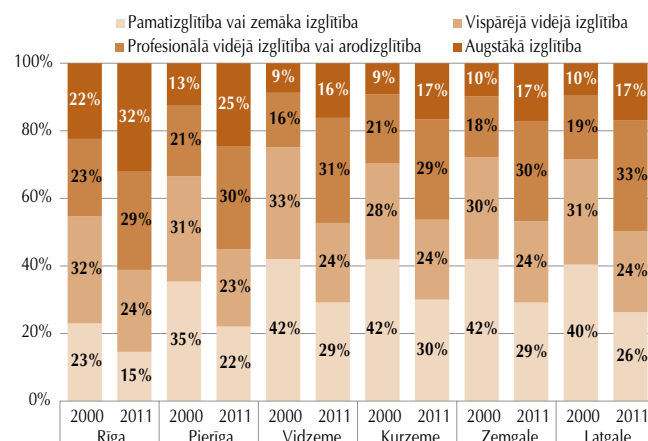
26. att. Latvijas iedzīvotāju īpatsvars pēc augstākā iegūtā izglītības līmeņa dažādos gados.

bija vislielākais augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars jeb vidēji 35%. Savukārt 40–54 gadu vecu iedzīvotāju vidū vidēji 43% bija ieguvuši profesionālo vidējo izglītību vai arodizglītību. Iedzīvotājiem pēc 75 gadu vecuma raksturīgs zemāks izglītības līmenis, jo vidēji 36% šajā vecumgrupā ieguvuši pamatzglītību. 2011. gada tautas skaitīšanas dati par vīriešu un sieviešu augstāko sekmīgi iegūto izglītības līmeni liecina, ka atšķirības starp abiem dzimumiem nav ļoti izteiktas. Visbūtiskāk dzimuma sastāvs atšķiras starp augstāko izglītību ieguvušajiem, to vidū apmēram 65% ir sievietes, bet tikai 35% vīrieši. Savukārt doktora zinātnisko grādu ieguvušo vidū 53,5% bija vīrieši un 46,5% sievietes.

Iedzīvotāju sadalījums pēc iegūtā izglītības līmeņa nav vienmērīgs visā valsts teritorijā. 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti par pilsētu un lauku teritoriju iedzīvotāju izglītības līmeni liecina, ka pilsētās ir lielāks augstāko izglītību ieguvušo iedzīvotāju īpatsvars. Visās apdzīvotajās vietās vislielākais augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars bija vecumgrupā no 25 līdz 29 gadiem. Pilsētās šajā vecumgrupā 40,6% iedzīvotāju bija ar augstāko izglītību, bet lauku teritorijās 27,6%. 2000. un 2011. gadā visvairāk iedzīvotāju ar augstāko izglītību bija Rīgā un Pierīgas reģionā. Laika posmā starp abām pēdējām tautas skaitīšanām tieši Rīgā un Pierīgā augstāko izglītību ieguvušo iedzīvotāju īpatsvars būtiski pieaudzis.

25. att. Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes izlaidums 2001. gadā.

27. att. Latvijas iedzīvotāju īpatsvars pēc augstākā iegūtā izglītības līmeņa Latvijas statistiskajos reģionos 2000. un 2011. gadā.

Rīga un Pierīga pēc iedzīvotāju iegūtās izglītības līmeņa abās tautskaitēs no pārējiem reģioniem atšķiras visbūtiskāk. Pārējos reģionos augstskolas beigušo īpatsvars arī ir pieaudzis un 2011. gadā pārsniedz 16% no visiem 15 gadus veciem un vecākiem iedzīvotājiem. Vienlaikus visos reģionos sarucis bez pamatizglītības vai tikai to ieguvušo īpatsvars attiecīgajā vecumgrupā. Tāpat visos statistiskajos reģionos sarucis vispārējo vidējo izglītību ieguvušo iedzīvotāju īpatsvars, bet pieaudzis profesionālo vidējo izglītību un arodizglītību ieguvušo īpatsvars katra reģiona iedzīvotāju vidū. Ārpus Rīgas 2011. gadā liels augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars ir republikas pilsētās Jūrmalā (29%) un Jelgavā (24%), kā arī vairākos Pierīgas reģiona novados — Garkalnes (41%), Mārupes (39%), Ikšķiles (35%), Babītes (35%), Carnikavas (34%), Ķekavas (32%) un Ādažu (32%) novadā.

Demogrāfiskās situācijas ietekmē Latvijā samazinās gan skolas vecuma bērnu, gan augstākajās mācību iestādēs studējošo skaits. Vienlaikus ar skolēnu un audzēkņu skaita sarukumu pēdējo desmit un vairāk gadu laikā notikusi arī vispārizglītojošo skolu un profesionālās izglītības iestāžu tīkla optimizācija, un rezultātā samazinājies izglītības iestāžu skaits. Bērnu skaits vecumā līdz 17 gadiem kopš 2010. gada sarucis par gandrīz 23 tūkstošiem jeb 6% un 2016. gadā bija 352 tūkstoši. Latvijā šīs vecumgrupas bērnu īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā 2016. gadā bija 17,9%, un tas ir viens no zemākajiem rādītājiem Eiropas Savienībā. 2015. gadā pirmsskolas izglītības iestādes apmeklēja 92 tūkstoši bērnu vecumā līdz skolas gaitu sākumam. Salīdzinājumā ar 2010. gadu bērnu skaits pirmsskolas izglītības iestādēs 2015. gadā ir pieaudzis par 4,4%. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes apkopotajiem Izglītības un zinātnes ministrijas datiem, 2015./16. mācību gadā obligāto pamatizglītību apguva mazliet vairāk nekā 176 tūkstoši skolēnu. Savukārt pavisam vispārizglītojošās skolās 2014./15. mācību gadā izglitojās 209 686 skolēni. Kopš 1995./96. mācību gada skolēnu skaits vispārizglītojošās skolās sarucis par 137 855 audzēkņiem jeb gandrīz 40%. 2014. gadā vispārizglītojošās skolas beiguši 13,6 tūkstoši absolventu, bet no visiem vidusskolu beigušajiem augstākajās mācību iestādēs Latvijā iestājās 62,8%. Profesionālajās izglītības iestādēs 2016./17. mācību gadā mācījās 30 tūkstoši audzēkņu, bet 2016. gadā tās absolvēja 7,8 tūkstoši. Studijas augstskolās 2016./17. akadēmiskajā gadā Latvijā uzsāka 29,1 tūkstot

studentu. Pavisam koledžās un augstskolās 2016./17. akadēmiskajā gadā studēja 82,9 tūkstoši studentu. Savukārt 2016. gadā augstāko izglītību ieguva 15,8 tūkstoši absolventu.

Etniskā daudzveidība

Latvija ir galvenokārt latviešu apdzīvota nacionāla valsts. Tomēr iedzīvotāju sastāvs valstī nav etniski viendabīgs. 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātā iegūti dati par vairāk nekā 160 tautību iedzīvotājiem. Pamattautība ir latvieši, tie visās jomās ir tiesīgi runāt latviešu valodā un dzīvot saskaņā ar savas tautas tikumiem.

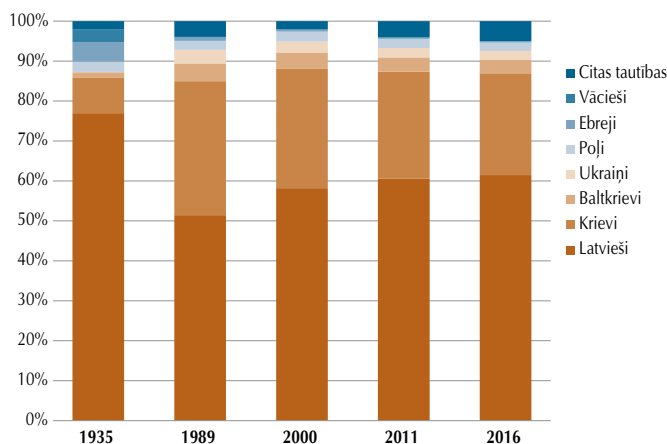
Kopš neatkarības atjaunošanas ir sarucis ne vien kopējais valsts iedzīvotāju skaits, bet samazinājies arī absolūtais visu skaitliski lielāko tautību pārstāvju skaits. Latviešu īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā valstī ir bijis mainīgs. 1935. gadā tas bija 77%, bet padomju perioda beigās 1989. gadā tas saruka līdz 52%. Pēc neatkarības atgūšanas latviešu īpatsvars katrā nākamajā tautas skaitīšanas gadā ir pakāpeniski pieaudzis, un 2016. gada sākumā bija 62% latviešu.

Otra lielākā tautība Latvijas iedzīvotāju nacionālajā sastāvā ir krievi. Tā ir latviešu lielākā kaimiņtauta. Abu tautu saskarsmes vēsture sākās viduslaikos, kad Latvijas teritorijā apmetās pirmie krievu tautības tirgotāji un amatnieki. Lielāka krievu tautības iedzīvotāju ieceļošana Latvijas teritorijā sākās 17. gs. pēc pareizticīgo baznīcas reformas. Oficiālā pareizticīgo baznīca vērsa represijas pret vecticībniekiem, kas noraidīja reformas; tie reliģiskās vajāšanas dēļ bēga uz Krievijas impērijas nomalēm vai pameta valsti. Vecticībnieku migrācijas rezultātā pirmās apmetnes Latvijas teritorijā radās Kurzemes un Zemgales hercogistē Daugavpils apkārtnē, kā arī Latgalē Rēzeknes apkārtnē. Iepriekšējo karu un epidēmiju rezultātā daudzviet Baltijā ievērojami bija sarucis iedzīvotāju skaits. Tāpēc vietējā Baltijas muižniecība bija ieinteresēta jaunu iedzīvotāju ieceļošanā, un to maz interesēja pareizticīgo baznīcas reformas. Arī pēc Latvijas teritorijas iekļaušanas Krievijas impērijā vietējā muižniecība, baidoties no pareizticības ietekmes nostiprināšanās, nevērsās pret vecticībniekiem. Vecticībniekus te mazāk apsprieda, tie jutās drošāk, aktīvi iesaistījās saimnieciskajā darbībā un dzīvoja kompaktos, bet savrupos ciemos. Laika gaitā par vecticībnieku garīgo centru izveidojās Rīgas Grebenščikova vecticībnieku kopiena, kas vēsturiski ir viena no lielākajām vecticībnieku draudzēm ārpus Krievijas un joprojām ir vecticībnieku garīgais centrs Latvijā.

20. gadsimta pirmajā pusē krievi Latvijā bija lielākā minoritāte un veidoja aptuveni 10% no iedzīvotāju kopskaita. Krievu, baltkrievu un ukraiņu tautības iedzīvotāju lielu pieplūdumu Latvija piedzīvoja padomju okupācijas gados, kad PSRS īstenotās migrācijas politikas rezultātā šo tautību cilvēku skaits un īpatsvars Latvijas iedzīvotāju vidū ievērojami pieauga. Visaugstākais krievu, baltkrievu un ukraiņu tautības iedzīvotāju īpatsvars bija padomju okupācijas beigās 1989. gada tautas skaitīšanas laikā. Piemēram, periodā no 1989. līdz 2011. gadam krievu tautības iedzīvotāju īpatsvars ir samazinājies no 34% līdz 27%. Krievijas impērijas pastāvēšanas laikā krievu tautības ieceļotāji lielākoties apmetās Latvijas austrumos un Rīgā, bet padomju periodā atbraukušie galvenokārt devās uz lielajām pilsētām — rūpniecības centriem.

28. att. Vecticībnieku ģimene. 20. gs. 30. gadi. Daugavpils.

29. att. Lielāko tautību īpatsvars Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju etniskajā sastāvā dažādos gados.

Kristietības izplatība Baltijā, baltvācu bruņniecības un vēlāk muižniecības varas nostiprināšanās noteica vācu tautības iedzīvotāju klātbūtni. Abu pasaules karu rezultātā baltvācieši pameta Latvijas teritoriju, un mūsdienās vācu tautības iedzīvotāju īpatsvars Latvijā ir pavisam mazs. Turklāt tas retos gadījumos ir saistīts ar agrāko baltvācu kopienu. Līdzīgi arī ebreju tautības pārstāvji jau izsenis apdzīvojuši Latvijas teritoriju, bet to īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā ievērojami sarucis traģisko Otrā pasaules kara notikumu rezultātā.

Mūsdienās lielāko etnisko grupu izvietojums dažādos Latvijas reģionos nav vienmērīgs. Rīgā un Latgalē ir augstākais visu lielāko mazākumtautību īpatsvars. Savukārt vislielākais latviešu tautības iedzīvotāju īpatsvars ir Vidzemē un Kurzemē.

2. Apdzīvojums un tā pārmaiņas

Apdzīvojumu veido noteiktas teritorijas (novada, reģiona, valsts) apdzīvoto vietu kopums un saiknes starp šīm vietām. Apdzīvojuma jēdzienu var skaidrot gan kā iedzīvotāju izvietojuma telpisko formu vai teritoriālo organizāciju, gan kā apdzīvoto vietu tīklu jeb sistēmu, kur apdzīvotās vietas ir hierarhiski sadalītas un atrodas savstarpējā mijiedarbībā, gan arī kā noteiktas teritorijas apguves indikatoru un iedzīvotāju dzīves telpu. Apdzīvojuma sistēma ir viens no galvenajiem sabiedrības telpiskās struktūras elementiem un vienlaikus atspoguļo cilvēka un dabas vides mijiedarbību. Apdzīvotās vietas ir dažāda lieluma iedzīvotāju koncentrācijas vietas. Tās ir telpiski organizētas un veido nosacījumus cilvēku ikdienas dzīvei. Vienlaikus apdzīvojuma sistēma ir cilvēka darbības sekas, kas pastāv un attīstās kā sarežģīts, daudzslāņains veidojums, iedarbojoties dažādiem faktoriem. Apdzīvojuma sistēmas veidošanos, turpmāko attīstību un raksturu nosaka gan teritorijas dabas apstākļi, gan demogrāfiskie, politiskie, ekonomiskie, sociāli antropogēnie un kultūras procesi. Apdzīvojuma sistēma mainās dažādu apzināti plānotu vai stihisku procesu ietekmē. Svarīgi apzināties apdzīvoto vietu ģenēzi, to attīstības laiku un cēloņus. Tas palīdz

noskaidrot un izprast apdzīvoto vietu tipus, formas un apbūves elementus. Apdzīvojuma telpiskās formas ir daudzveidīgas, bet galvenās pamatformas raksturo izklienētās (disperss) un kompakts (koncentrēts) apdzīvojums. Tipisks dispersa apdzīvojuma piemērs ir Latvijai raksturīgās viensētas. Savukārt kompakts apdzīvojums raksturīgs pilsētām un kompakti apdzīvotiem lauku ciemiem. Pētnieki izšķir dažādus apdzīvoto vietu tipus. Apdzīvojuma sistēmu raksturo sociālā un inženiertehniskā infrastruktūra, tās attīstības potenciāls, kā arī apdzīvoto vietu blīvums un savstarpējās funkcionālās saiknes, ko galvenokārt nosaka darbvieta un pakalpojumu izvietojums, izklaides un brīvā laika pavadīšanas iespējas.

2.1. Latvijas apdzīvojuma sistēmas attīstība

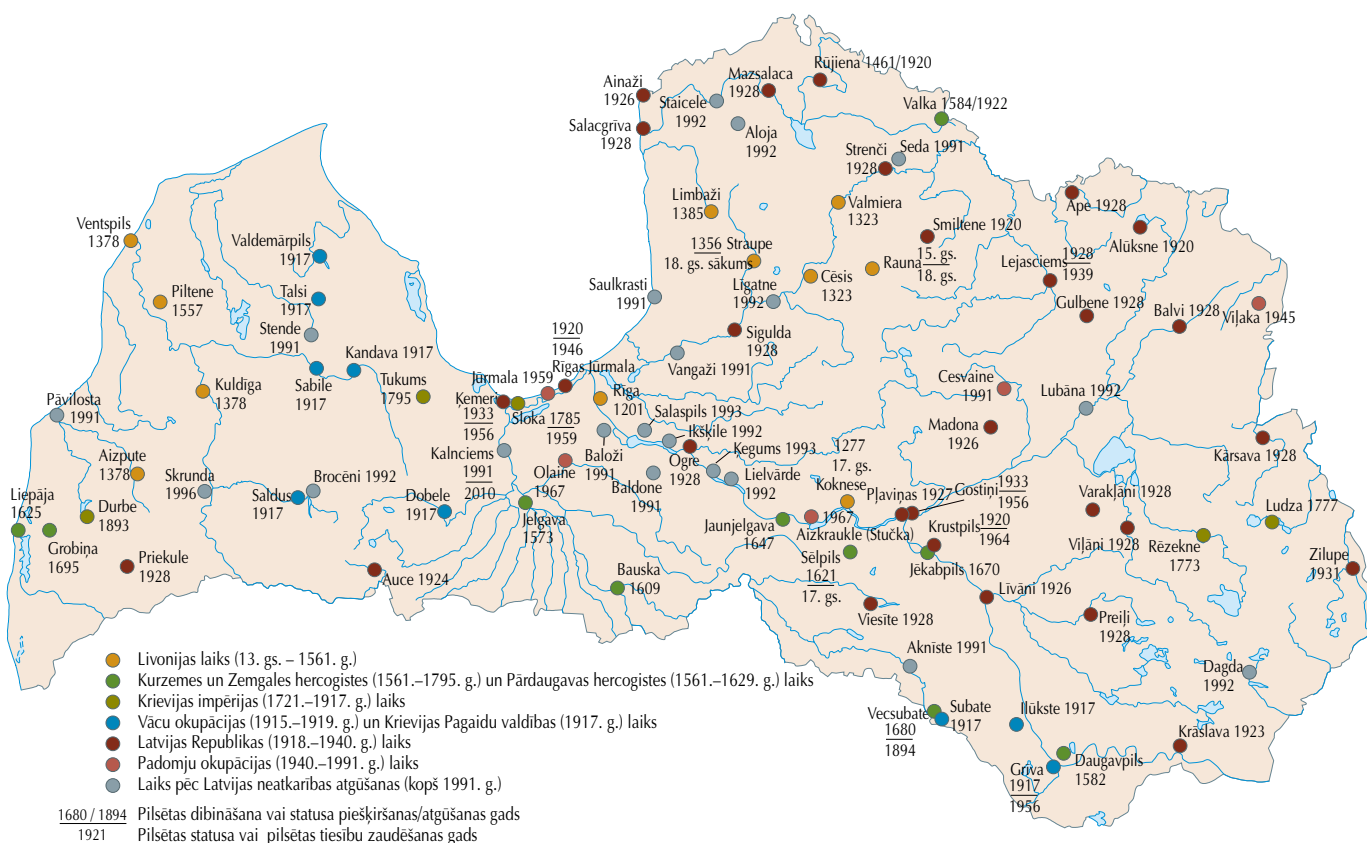
Latvijas apdzīvojuma sistēma veidojusies ilgā laika posmā dažādu vēsturisko notikumu rezultātā. Tieši apdzīvojuma vēsturiskā attīstība nosaka Latvijas apdzīvoto vietu tipoloģisko daudzveidību.

Latvijas apdzīvojuma sistēmas aizsākumi meklējami jau 9.–12. gadsimtā. Latvijas teritorijā senās apmetnes, kas bija pirmie apdzīvojuma centri, sāka veidoties vēlāk nekā lielā daļā pārējās Eiropas. Pirmās lielākās apmetnes radās Grobiņas, Daugmales un Mežotnes apkārtnē. Galvenie senlatviešu apdzīvojuma elementi bija nocietinātās koka pils, ap kurām izveidojās senpilsētas ar zemnieku, amatnieku un tirgotāju apmetnēm. Līdz mūsdienām saglabājušies pilskalni, kas ir raksturīgi Latvijas kultūrainavas elements, kā arī seno apmetņu arheoloģiskās vērtības.

13. gadsimtā kristietība izplatījās uz Eiropas ziemeļiem Baltijas jūras austrumu piekrastē un krustnešu iekarojumu rezultātā tika dibinātas viduslaiku feodālās pils, kas stratēģisku un ekonomisku apsvērumu dēļ galvenokārt tika būvētas netālu no senlatviešu apmetnēm. Ap 1201. gadu tika dibināta Rīga, kas pakāpeniski kļuva par politisko, reliģisko un ekonomisko centru un nozīmīgāko pilsētu apdzīvojuma sistēmā. Savā turpmākajā vēsturiskajā attīstībā Rīga saglabā un nostiprina savu centrālo nozīmi apdzīvojuma sistēmā.

30. att. Latvijai raksturīgais dispersais lauku viensētu apdzīvojums Vidzemē.

31. att. Latvijas pilsētu tīkla attīstība no 13. gs. līdz 21. gs.

14. gadsimtā Latvijas teritorijā jau bija izveidojušās aptuveni simts pils. Tomēr ap visām pilīm neveidojās plašākas apmetnes, un tikai daļa no tām izauga par pilsētām. Šajā vēstures posmā aizsākās Latvijas apdzīvojuma sistēmas pamata — pilsētu tīkla — veidošanās. Nozīmīgs faktors vairāku Latvijas pilsētu vēsturiskajā attīstībā bija dalība Hanzas savienībā. Daudzām no viduslaikos dibinātajām pilsētām saglabāties vēsturiskā plānojuma kodols, kas mūsdienās ir kultūrvēsturiska vērtība. Šajā periodā attīstījās arī tiesību normu sistēma, kas pilsētām un tajās

dzīvojošiem amatniekiem un tirgotājiem piešķir lielākas tiesības nekā laukos dzīvojošajiem.

No 16. līdz 18. gadsimtam ilgstošās karadarbības un mēra epidēmijas seku rezultātā apdzīvojuma sistēmas attīstībā bija vērojama stagnācija. Līdzās pilsētām kā specifiska apdzīvojuma forma 16. un 17. gadsimtā sāka veidoties miesti. Tie lielākoties atradās līdzās muižu centriem un pastāvēja līdz pat 20. gs. 30. gadiem. Daļa miestu vēlāk izauga par pilsētām, bet pārējie ieguva ciema statusu vai saplūda ar pilsētām. Pilsētas var

32. att. Pilsdrupas Dobelē.

33. att. Kuldīgas vecpilsēta.

34. att. Varakļānu mazpilsēta.

35. att. Agrākais rajona centrs – Jaunjelgavas pilsēta.

uzskatīt par apdzīvojuma galvenajiem atbalsta punktiem, bet līdz pat 19. gadsimta vidum iedzīvotāju īpatsvars tajās bija relatīvi zems. Pārsvārā dominēja lauku apdzīvotās vietas ar muižu un viensētu tiklu. Tomēr Latgale attīstījās atšķirīgi no visas pārējās Latvijas teritorijas, un tas noteica raksturīgas īpatnības šī reģiona apdzīvojumā — tipiska lauku apdzīvotās vietas forma bija sādža. Dažāda veida vēsturiskie ciemi ar tiem raksturīgo apbūvi pastāvēja arī citos Latvijas vēsturiskajos reģionos Kurzēmē un Vidzemē.

Mūsdienu urbanizācijas pirmsākumi Latvijas teritorijā sākās 19. gadsimta otrajā pusē. To ietekmēja rūpniecības un transporta — īpaši dzelzceļa — tīkla attīstība, kā arī dzimtbūšanas atcelšana un lielāka pārvietošanās brīvība lauku iedzīvotājiem. Latvijā sākās strauja pilsētu attīstība, kas turpinājās līdz Pirmajam pasaules karam. 1914. gadā pirms Pirmā pasaules kara Rīga bija kļuvusi par ievērojamu Baltijas reģiona rūpniecības un finanšu centru. Pilsētā atradās vairāki nozīmīgi rūpniecības objekti, un tā bija svarīga Krievijas impērijas osta. 20. gadsimta sākumā pilsētas tiesības bija vairākām mūsdienu pilsētām, kas šodien var lepoties ar skaistiem un interesantiem vēsturiskajiem centriem, ar daudzveidīgu arhitektūru.

Pirmais pasaules karš, Krievijas impērijas sabrukums, neatkarīgās Latvijas Republikas dibināšana un Brīvības cīņas būtiski ietekmēja apdzīvojuma struktūras attīstību. Karadarbības un piespiedu migrācijas izraisītie iedzīvotāju zudumi, kā arī rūpniecības objektu evakuācija ievērojami ietekmēja pilsētās dzīvojošo skaita sarukumu. Starpkaru periodā, 20. gs. 20. un 30. gados, Latvijas apdzīvojumu raksturoja salīdzinoši zemāks urbanizācijas līmenis un zemāka lauku apdzīvojuma attīstība nekā pirms Pirmā pasaules kara. Rūpnieciskā potenciāla zudums Pirmā pasaules kara laikā veicināja valsts ekonomikas pārorientāciju uz lauksaimniecības produktu ražošanu un pārstrādi. Tomēr šajā laika posmā vairākiem lielākajiem miestiem tika piešķirts pilsētas statuss. Visos Latvijas reģionos veidojās samērā blīvs mazpilsētu tīkls. Pēc Pirmā pasaules kara agrārās reformas rezultātā tika sadalīti muižu īpašumi. Veidojās jaunsaimniecības, bet bijušie muižu centri bieži turpināja funkcionēt kā nozīmīgas lauku apdzīvotās vietas — pagasta centri.

Lielākās pārmaiņas Latvijas apdzīvojuma sistēmu skāra pēc Otrā pasaules kara. Galvenie procesi, kas ietekmēja krasās

apdzīvojuma attīstības izmaiņas, bija padomju industrializācijas politika un lauksaimniecības kolektivizācija centralizētās plānveida ekonomikas apstākļos. Rūpniecības un lauksaimniecības uzņēmumi tika izvietoti, nerēķinoties ar tirgus apstākļiem un ekonomisko izdevīgumu, nefunkcionēja zemes un nekustamā īpašuma tirgus. Tas iezīmēja noteiktas īpatnības apdzīvojuma sistēmas attīstībā. Padomju periodā šajā ziņā lielā nozīme bija administratīvajām funkcijām. Straujāk attīstījās apdzīvotās vietas ar rajona centra statusu. Būtiska apdzīvojuma sistēmas izmaiņu īpatnība bija lielā ātrējās migrācijas ietekme, kas bija galvenais iedzīvotāju skaita pieauguma iemesls. Tas būtiski ietekmēja iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņas, it īpaši lielajās pilsētās, kur bija daudzveidīgi rūpniecības uzņēmumi. Arī lielākajos lauku apdzīvojuma centros ne tikai kolektivizācijas, bet arī ātrējās migrācijas ietekmē pieauga iedzīvotāju skaits un mainījās to sastāvs. Padomju īstenotās politikas ietekmē strauji paātrinājās urbanizācijas process, lai gan Latvijā saglabājās vēsturiskais pilsētu tīkls. Veidojās arī jaunas pilsētas tipa apdzīvotās vietas.

Intensīva rūpniecības attīstība tika izvērstā Rīgā un tās apkārtnē. Galvaspilsētā un citās pilsētās notika aktīva jaunu

36. att. Lielmēroga dzīvojamais rajons Ziepniekkalna apkaimē Rīgā.

lielmēroga dzīvojamo rajonu celtniecība. Rīgā, citās lielajās pilsētās un rajonu centros, kur tika izvietoti nozīmīgi rūpnieciskās ražošanas objekti, pieauga iedzīvotāju skaits un veidojās jaunas dzīvojamās apbūves teritorijas.

Padomju periodā vairākkārt tikai mainīts otrā līmeņa administratīvais dalījums, kas ietekmēja rajonu administratīvo centru attīstības iespējas. 1946. un 1947. gadā 19 apriņķu vietā tika izveidoti 25 apriņķi. 1949. gadā izveidotie apriņķi tika aizstāti ar 58 lauku rajoniem. Pēdējie būtiskie pārkārtojumi notika 60. gadu pirmajā pusē. Kopš 1967. gada otrā līmeņa administratīvais dalījums 26 rajonos netika mainīts līdz pat 2009. gada administratīvi teritoriālās reformas pabeigšanai. Priekšrocības, ko deva rajona centra funkciju pildīšana, spilgti izpaudās tādu apdzīvoto vietu kā Balvi, Dobeles, Krāslavas, Limbažu, Saldus izaugsmē. Pat samērā islaicīgā administratīvā rajona centra funkciju izpilde savulaik ir jūtami ietekmējusi daudzu mazpilsētu attīstību, piemēram, Alojās, Auces, Dagdas, Viļakas u.c. Padomju periodā tāda apdzīvotā vieta kā Viļaka ieguva pilsētas tiesības. Arī Jūrmala, saplūstot vairākām pilsētām, ieguva pilsētas tiesības. Kā rūpnieciskās ražošanas centri izveidojās jaunas pilsētas — Olaine un Aizkraukle (agrāk Stučka). Viena laiku vairākas agrākās pilsētas zaudēja savu patstāvīgo statusu. Starp padomju laikā veidotajiem pilsētciematiem daļa attīstījās no bijušajiem miestiem, bet citi tika būvēti no jauna pie dažādā lieluma rūpnieciskās ražošanas objektiem, piemēram, kūdras fabrikām, būvmateriālu rūpniecības kompleksiem u.c.

Laukos notika apdzīvojuma koncentrācijas process, lauku centru (ciemu) veidošanās un viensētu tīkla degradācija. Lauku apdzīvoto vietu tehniskās infrastruktūras, mājokļu, apkalpes objektu veidošanas nepieciešamība tika pamatota ar ražošanas interesēm, apdzīvoto vietu izbūve, objektu un infrastruktūras uzturēšana notika par uzņēmumu līdzekļiem. Tādējādi lauku pagastos priekšrocības ieguva tās apdzīvotās vietas, kuru attīstībā bija ieinteresēti ražošanas vai pakalpojumu sfēras uzņēmumi — kolhozi un valsts saimniecības, mežsaimniecības, citu vietējo resursu ieguves un pārstrādes uzņēmumi, arī izglītības un sociālās aprūpes iestādes. Daļa bijušo muižu centru turpināja attīstīties kā saimniecību centri, citi zaudēja savu saimniecisko nozīmi un piedzīvoja depopulāciju.

37. att. Agrākais rūpnieciskās ražošanas centrs – Aizkraukles pilsēta.

20. gs. 60. gados saskaņā ar jaunu reģionālās attīstības plānošanas politiku mainījās apdzīvojuma sistēmas organizatoriskā pārvalde. Dažāda līmeņa reģionālās ekonomikas un pilsētībūvnieciskās attīstības plāni tika apstiprināti valsts pārvaldes institūcijās, un tie ieguva saistošu noteikumu spēku. Tādējādi tika iegūts instruments, ar kura palīdzību varēja koordinēt dažādu pārvaldes un tautsaimniecības struktūru rīcību aspektos, kas skar apdzīvojuma attīstību. Reģionālā plānošana bija pakārtota centralizētās ekonomikas interesēm un balstījās uz padomju valdības akceptēto reģionu vienmērīgas attīstības koncepciju, kas paredzēja stingri hierarhiska apdzīvoto vietu tīkla izveidi. Apdzīvoto vietu tīklu bija paredzēts veidot piecos līmeņos — nacionālā, reģionālā, rajona, starpsaimniecību un vietējā. Ieviešot lauku apdzīvoto vietu dalījumu perspektīvajās un neperspektīvajās, atsevišķas apdzīvotās vietas tika nolemtas iznīcināt. Neperspektīvajos apdzīvojuma centros aizliedza izvietot jaunus apkalpes objektus un veikt būvniecību. Šajā laikā tika izstrādāti vairāki priekšlikumi par Latvijas dalījumu ekonomiskajos reģionos. 20. gs. 70. gados nostiprinājās dalījums astoņos reģionos ar centriem Rīgā, Liepājā, Ventspilī, Jēkabpilī, Daugavpilī, Rēzeknē, Gulbenē un Valmierā. Tika izvirzīts jautājums par vienotas apdzīvojuma sistēmas izveides nepieciešamību, veidojot savstarpējas pilsētu un lauku apdzīvoto vietu grupveida jeb aglomeratīvas sistēmas. Lai pilnvērtīgi izmantotu visu grupveida sistēmas potenciālu, šajās sistēmās tika plānota noteiktu ražošanas, sociālo un kultūras funkciju integrēšana. Turklāt apdzīvoto vietu grupveida sistēmu centros tika paredzēta augstāka līmeņa apkalpes objektu izvietošana nekā rajonu centros. Atbilstoši apdzīvoto vietu hierarhijai tika noteikts, kādiem apkalpes objektiem jābūt katrā apdzīvotajā vietā.

Mūsdienu Latvijas apdzīvojuma struktūru veido dažāda lieluma pilsētas un lauku apdzīvotās vietas. Sabiedriskās dzīves aktivitāti un uzņēmējdarbības vidi katrā apdzīvotajā vietā nosaka tās lielums, novietojums, sasniedzamība, kā arī visu veidu pakalpojumu nodrošinājums un saikne ar citām apdzīvotajām vietām. Pēc administratīvās nozīmes pilsētas iedala galvaspilsētā — Rīgā, 8 republikas pilsētās un 67 novadu pilsētās. Galvaspilsētai un pārējām republikas pilsētām ir pašvaldības

38. att. Bijušā kolhoza "Nākotne" ciemats Jelgavas novada Glūdas pagastā.

39. att. Bijušais pilsētciemats Zilaikalns Kocēnu novada Zilākalna pagastā.

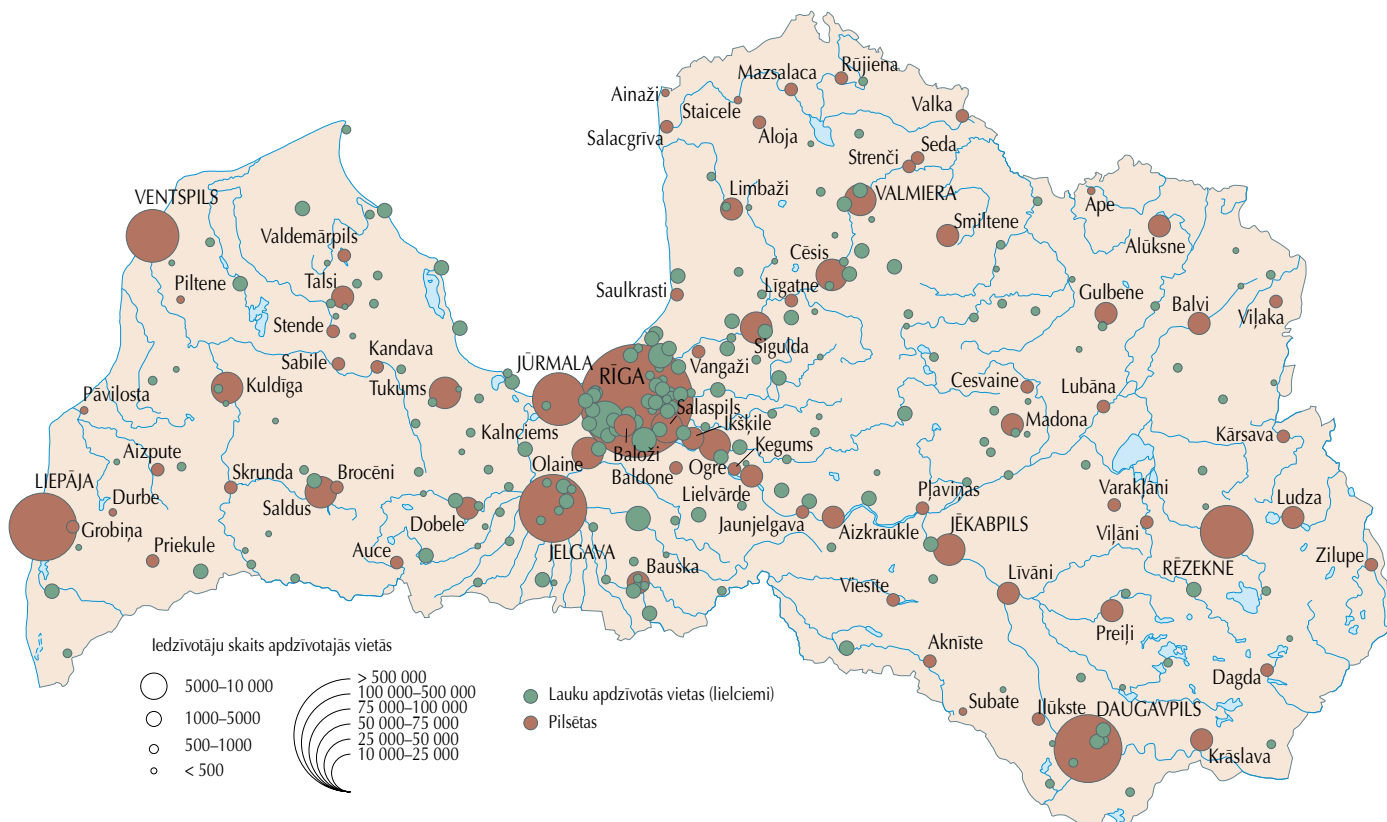
tiesības, bet pārējām 67 novada pilsētām ir novada teritoriālā iedalījuma vienības statuss.

Pēc neatkarības atjaunošanas tika pieņemts jauns administratīvo teritoriju izveidošanas un apdzīvoto vietu statusa noteikšanas regulējums. Tas neparedzēja padomju laikā izveidoto pilsētciematu pastāvēšanu. Tādējādi to statuss atbilstoši pašvaldību lēmumiem un katras konkrētās apdzīvotās vietas lielumam tika pārveidots par pilsētas vai ciema statusu. No 1989. gadā pastāvošajiem 37 pilsētciematiem 90. gadu sākumā pilsētas statusu pieņēma 23, un tas ievērojami palielināja pilsētu

skaitu Latvijā. Pārējie pilsētciemati iekļāvās pagastu sastāvā kā lauku ciemi. Spēkā esošie normatīvi paredz iespēju pilsētas statusu piešķirt apdzīvotām vietām, kuras ir kultūras un komercdarbības centri ar attīstītu inženiertehnisko infrastruktūru un ielu tīklu un kurās ir ne mazāk par 2000 pastāvīgo iedzīvotāju. Taču pilsētas statusu var piešķirt arī mazākām apdzīvotām vietām, ja tās atbilst iepriekš minētajiem kritērijiem. Latvijā šobrīd ir 25 apdzīvotās vietas, kuras, pateicoties vēsturiski izveidojušos apstākļu kopumam, noteiktai apbūves specifikai, tradīcijām un iedzīvotājiem pieejamo pakalpojumu klāstam, saglabā pilsētas statusu, neraugoties uz mazāku iedzīvotāju skaitu, nekā tas ir noteikts normatīvajos aktos. Vienlaikus Rīgas aglomerācijā ir vairāki nosacīti lauku ciemi, kas pēc iedzīvotāju skaita ievērojami pārsniedz vairāku pašreizējo pilsētu lielumu. Latvijā nav stingru pilsētu noteikšanas kritēriju, nav arī noteiktas robežas starp mazpilsētu un lielu lauku apdzīvojuma centru. Tradicionāli plānošanā un statistikā par pilsētu uzskata apdzīvotu vietu, kurai piešķirts pilsētas statuss.

Pilsētu tīkls

Galvenais Latvijas apdzīvojuma sistēmas elements ir pilsētu tīkls. Mūsdienu urbanizācijas procesu rezultātā strauji pieaugusi pilsētu un to piepilsētas zonu nozīme un funkcionālā daudzveidība. Latvijas pilsētu tīkla struktūra sāka veidoties 17. gadsimtā, bet kopš 19. gs. beigām pilsētu un tajās dzīvojošo skaits audzis ievērojami straujāk. Laika gaitā daudzu pilsētu nozīme ir mainījusies.

40. att. Latvijas lielākās apdzīvotās vietas.

6. tabula. Iedzīvotāju skaits pilsētās no 1920. līdz 2017. gadam

Pilsēta	Novads	1920*	1925*	1935*	1959*	1970*	1979*	1989*	2000*	2011*	2016**	2017**
Rīga		185 137	337 699	385 063	574 667	729 003	828 485	910 455	764 329	658 640	639 630	641 423
Daugavpils		29 003	40 640	45 160	65 386	100 651	115 742	124 910	115 265	93 312	85 858	84 592
Liepāja		51 583	60 762	57 098	71 006	93 981	107 921	114 486	89 448	76 731	70 630	69 443
Jelgava		19 640	28 321	34 099	35 877	54 500	67 333	74 105	63 652	59 511	57 053	56 743
Jūrmala					35 284	47 957	53 498	60 600	55 718	50 840	49 182	48 606
Ventspils		8205	16 384	15 671	27 160	40 939	47 994	50 646	43 928	38 750	35 903	35 362
Rēzekne		9997	12 620	13 139	20 728	29 474	35 620	42 477	39 233	32 328	28 692	28 174
Jēkabpils		3558	5656	5826	16 208	22 221	26 000	30 865	27 871	24 635	22 750	22 412
Valmiera		6946	8141	8482	11 452	20 642	24 958	29 190	27 752	25 130	23 248	22 961
Aizkraukle	(Aizkraukles novads)					4595	6915	10 100	9099	7830	7241	7132
Aizpute	(Aizputes novads)	2680	3346	3418	4386	5556	5837	6199	5799	4550	4287	4237
Aknīste	(Aknīstes novads)								1352	1138	1061	1036
Aloja	(Alojas novads)								1553	1235	1153	1120
Staicele	(Alojas novads)								1209	1032	915	899
Alūksne	(Alūksnes novads)	2029	3507	4385	6282	8649	10 093	10 913	9482	8057	7182	6930
Ape	(Apes novads)			922	1578	1558	1518	1637	1380	983	901	876
Auce	(Auces novads)	1547	2655	3320	3696	3267	3116	3347	3216	2625	2358	2343
Baldone	(Baldones novads)								2084	2312	2290	3766
Balvi	(Balvu novads)			2024	3024	4859	7522	9340	8655	7176	6470	6334
Bauska	(Bauskas novads)	2902	5093	4904	6778	8745	10 088	11 684	10 840	9508	8868	8700
Brocēni	(Brocēnu novads)								3588	3096	2838	2779
Cesvaine	(Cesvaines novads)								1864	1574	1441	1410
Cēsis	(Cēsu novads)	6452	8047	8748	13 351	17 381	19 445	21 123	18 732	16 764	15 466	15 293
Dagda	(Dagdas novads)								2820	2382	2140	2122
Dobele	(Dobeles novads)	933	1551	2470	6062	10 029	13 027	15 023	11 553	10 331	9486	9272
Durbe	(Durbes novads)	453	540	525	763	550	400	384	467	552	520	508
Grobiņa	(Grobiņas novads)	1394	1288	1074	2234	3383	3604	4583	4326	3912	3708	3631
Gulbene	(Gulbenes novads)	1934	2541	3819	7168	8615	9484	10 346	9629	8314	7666	7507
Ikšķile	(Ikšķiles novads)								3469	3799	6532	6859
Ilūkste	(Ilūkstes novads)	457	997	1300	2609	2999	3001	3275	2983	2555	2381	2365
Subate	(Ilūkstes novads)	1420	1713	1489	1031	862	867	1041	935	659	644	639
Vangāži	(Inčukalna novads)								4138	3574	3392	3321
Jaunjelgava	(Jaunjelgavas novads)	1603	2450	2153	2053	2422	2228	2417	2330	2041	1946	1890
Kandava	(Kandavas novads)	1055	1497	1718	3494	3801	4286	4631	3697	3860	3722	3651
Kārsava	(Kārsavas novads)			1870	2959	3261	3045	3110	2722	2231	2032	2003
Krāslava	(Krāslavas novads)	3564	4485	4276	5280	7619	10 110	12 434	11 412	9112	8173	7978
Kuldīga	(Kuldīgas novads)	4924	6912	7180	10 382	12 408	13 863	14 225	13 678	11 761	11 019	10 753
Ķegums	(Ķeguma novads)								2441	2279	2193	2159
Baloži	(Ķekavas novads)								3967	6015	6299	6240
Lielvārde	(Lielvārdes novads)								5264	6241	6090	5973
Limbaži	(Limbažu novads)	2560	3085	2870	4708	5596	8148	9985	9237	7788	7349	7221
Līgatne	(Līgatnes novads)								1475	1142	1058	1015
Līvāni	(Līvānu novads)	1913	3085	3527	5293	5862	9555	12 263	10 368	8071	7500	7343
Lubāna	(Lubānas novads)								1974	1701	1634	1596
Ludza	(Ludzas novads)	5044	5559	5546	6417	8157	10 193	11 853	10 822	8931	8199	8071
Madona	(Madonas novads)			2357	5584	7471	8428	9975	9553	7990	7408	7206
Mazsalaca	(Mazsalacas novads)			1492	2193	2365	2170	2105	1751	1301	1187	1133
Ogre	(Ogres novads)			1727	7320	15 616	25 692	29 656	26 573	24 840	23 903	23 533
Olaine	(Olaines novads)					9318	13 612	14 989	12 952	12 023	11 414	11 132
Pāvilosta	(Pāvilostas novads)								1207	1026	935	908
Pļaviņas	(Pļaviņu novads)			2489	3985	4023	4301	4415	4073	3422	3216	3151

Tabulas turpinājums nākamajā lappusē

6. tabulas turpinājums

Pilsēta	Novads	1920*	1925*	1935*	1959*	1970*	1979*	1989*	2000*	2011*	2016**	2017**
Preiļi	(Preiļu novads)			1662	3024	4859	6650	9421	8909	7273	6634	6522
Priekule	(Priekules novads)			1347	2728	3327	3965	3834	2625	2151	1984	1985
Rūjiena	(Rūjienas novads)	3475	4830	4337	3492	3497	3701	3982	3744	3162	2916	2887
Ainaži	(Salacgrīvas novads)			918	1102	850	1096	1257	1315	862	750	711
Salacgrīva	(Salacgrīvas novads)			921	2100	2450	3385	3481	3527	2930	2811	2729
Salaspils	(Salaspils novads)								18 121	17 099	16 643	16 616
Saldus	(Saldus novads)	2424	3693	4410	7652	9648	11 117	12 330	12 581	11 396	10 627	10 311
Saulkrasti	(Saulkrasti novads)								3277	3092	2922	2813
Sigulda	(Siguldas novads)			1618	4566	7053	9197	11 074	10 727	10 702	11 244	11 332
Skrunda	(Skrundas novads)								2737	2176	2035	1970
Smiltene	(Smiltenes novads)	2357	3251	3754	4601	4661	5579	6393	6287	5518	5342	5306
Seda	(Strenču novads)								1830	1347	1205	1150
Strenči	(Strenču novads)			1763	2778	2773	2543	2222	1640	1412	1133	1107
Sabīle	(Talsu novads)	930	1350	1817	2218	2187	1995	1790	1626	1213	1389	1350
Stende	(Talsu novads)								2012	1732	1653	1639
Talsi	(Talsu novads)	2978	4077	4116	5940	8336	10 776	13 031	12 374	10 266	9516	9264
Valdemārpils	(Talsu novads)	959	1064	1135	1160	1063	1290	1581	1489	1244	1252	1222
Tukums	(Tukuma novads)	4433	7167	8144	10 673	14 905	18 642	21 439	18 886	18 402	17 369	17 075
Valka	(Valkas novads)	2964	3339	3268	4851	7348	7830	8230	6782	5471	4852	4718
Varakļāni	(Varakļānu novads)	1920	2005	1661	2315	2334	2569	2798	2413	1979	1853	1853
Piltene	(Ventspils novads)	912	919	737	781	617	895	1193	1135	1076	979	939
Viesīte	(Viesītes novads)			1340	1987	1732	2185	2602	2225	1785	1633	1580
Vīlaka	(Vīlakas novads)				2846	2464	2147	2152	1850	1487	1326	1309
Vīļāni	(Vīļānu novads)			1333	2773	3618	4219	4680	4049	3208	2963	2938
Zīlupe	(Zīlupes novads)			1566	2541	2486	2159	2441	1953	1658	1533	1469

* 1920., 1925., 1935., 1959., 1970., 1979., 1989., 2000., 2011. g. – tautas skaitīšanas dati.

** 2016., 2017. g. – iedzīvotāju skaits gada sākumā.

2017. gadā Latvijas pilsētu tīklu veidoja 76 pilsētas, kurās dzīvo 68% no valsts iedzīvotāju kopskaita. Šāds urbanizācijas līmenis pēdējo 25 gadu laikā ir nostabilizējies, lai gan iedzīvotāju skaits gan pilsētās, gan lauku apdzīvotajās vietās ir būtiski mainījies. Pilsētu grupēšanai pēc lieluma tiek izmantotas dažādas pieejas, bet Latvijā nav izstrādāti noteikti kritēriji pilsētu dalījumam pēc lieluma, tipoloģijas, funkcijām vai apdzīvojuma blīvuma. Latvijas pilsētu skaits un dalījums pēc lieluma laika gaitā ir ievērojami svārstījies.

Nozīmīga Latvijas pilsētu tīkla īpatnība ir Rīgas dominējošā loma. Rīga ir valsts galvaspilsēta un vienīgā lielpilsēta ar iedzīvotāju skaitu, kas pārsniedz 500 tūkstošus. Galvaspilsētā 2017. gada sākumā dzīvoja 641 423 cilvēki jeb aptuveni trešdaļa valsts iedzīvotāju. Nākamās lielākās pilsētas — Daugavpils un Liepāja — pēc iedzīvotāju skaita ir attiecīgi 8 un 9 reizes mazākas par galvaspilsētu. Tas norāda, ka Latvijas pilsētu tīkls ir izteikti monocentrisks. Vairāk par 50 tūkstošiem iedzīvotāju ir arī Jelgavā. Jelgava ir viena no vēsturiskajām Latvijas pilsētām,

7. tabula. Pilsētu sadalījums pēc iedzīvotāju skaita dažādos gados

Iedzīvotāju skaits, tūkst.	Pilsētu skaits							Iedzīvotāju skaits, tūkst.						
	1897	1935	1959	1989	2000	2011	2017	1897	1935	1959	1989	2000	2011	2017
> 500	0	0	1	1	1	1	1	0	0	575	910	764	659	641
100–499,9	1	1	0	2	1	0	0	282	385	0	239	115	0	0
50–99,9	2	1	2	3	3	4	3	134	57	136	185	209	280	211
20–49,9	1	2	4	6	5	5	6	35	79	119	175	165	146	181
5–19,9	11	10	16	20	24	24	24	80	86	132	220	262	232	216
2–4,9	3	20	24	17	24	20	17	8	70	76	56	75	59	51
< 2	2	26	7	7	19	22	25	11	34	9	9	28	28	31
Pilsētas kopā	20	60	54	56	77	76	76	550	711	1047	1794	1618	1404	1332

41. att. Rīgas vecpilsēta.

kuras attīstību būtiski iespaido atrašanās Rīgas ietekmes zonā. Tuvu 50 tūkstošiem iedzīvotāju (48,6) ir arī Jūrmalā, kas veidojusies kā kūrortu zona, saaugot vairākām piekrastes apdzīvotajām vietām, bet pilsētas tiesības pašreizējās teritorijas robežās tā ieguva padomju periodā 1959. gadā.

2017. gadā tikai sešas Latvijas pilsētās iedzīvotāju skaits bija 20–50 tūkstoši. Turklāt tādās republikas pilsētās kā Valmiera, Jēkabpils un Rēzekne tas nepārsniedza pat 30 tūkstošus. Savukārt Ventspilī iedzīvotāju skaits nesasniedza 40 tūkstošus.

Nākamajā pilsētu lieluma apakšgrupā no 5 līdz 20 tūkstošiem ietilpst 24 Latvijas pilsētas. Visplašāko grupu veido mazās pilsētas ar iedzīvotāju skaitu zem 5000. Tādu pilsētu tīklā ir vairāk nekā puse (42). Turklāt daļā no tām (25) iedzīvotāju skaits ir zem 2000. Mazo pilsētu kategorijā vairums apdzīvoto vietu ir vietējie pakalpojumu centri. Tā ir raksturīga Latvijas pilsētu tīkla īpatnība. Turklāt mazpilsētas ir izkļaidētas visā valsts teritorijā, bet lielāks to īpatsvars ir Ziemeļlatvijā (Vidzemē), Liepājas apkārtnē un gar Daugavu. Vairākās mazpilsētās iedzīvotāju skaits 2017. gada sākumā nepārsniedza pat 1000 — Ainažos, Staicelē, Apē, Subatē, Piltenē, Durbē un Pāvilostā. Mazākā Latvijas pilsēta ir Durbe ar tikai 508 iedzīvotājiem 2017. gada sākumā. Jaunākās pilsētas, kas pilsētas statusu ieguvušas 90. gadu vidū, ir Salaspils (1993) un Skrunda (1996). Lai gan daudzās Latvijas pilsētās kopš 90. gadu sākuma sarucis iedzīvotāju skaits, pilsētas statusu zaudējusi tikai viena apdzīvotā vieta — administratīvi teritoriālās reformas rezultātā 2010. gadā Jelgavas novada Kalnciema pilsēta kļuva par ciemu.

Lauku apdzīvotās vietas

Latvijas laukos lielākā daļa apdzīvoto vietu ir viensētas — koku ieskauda ēku grupa lauka vidū. Tomēr vairums lauku iedzīvotāju dzīvo ciemos, kuru apbūves raksturs un blīvums var būt visai atšķirīgs. Vēsturiskais mājokļa modelis “Latviešu viensēta un tās elementi” ir ietverts Latvijas kultūras kanonā. Tas ir mākslas darbu un kultūras vērtību kopums, kas atspoguļo nācijas visu laiku nozīmīgākos sasniegumus kultūrā. Daudzviet Latvijā liela daļa viensētu laika gaitā ir pārveidotas, mainījušies

būvniecības paņēmieni, cilvēku iespējas un vēlme dzīvot labiekārtotā un pievilcīgā dzīves vidē. Tomēr viensētas princips saglabā atmiņas par latviešu dzīvi no pagājušiem gadsimtiem līdz pat mūsdienām.

Pirms Otrā pasaules kara Latvijā bija apmēram 200 tūkstoši lauku apdzīvoto vietu. Padomju periodā īstenotā lauksaimniecības kolektivizācijas politika sekmēja viensētu skaita sarukumu. Vienlaikus veidojās arī jaunas lauku apdzīvotās vietas, piemēram, agrociemati, strādnieku ciemati pie lielajām fermām un vasarnīcu ciemi. Kopš 20. gs. vidus lielās lauku apdzīvotās vietas straujāk veidojās Rīgas aglomerācijas robežās. 1989. gadā lauku apdzīvojumā dominēja apdzīvotās vietas ar mazu (zem 5 iedzīvotājiem) iedzīvotāju skaitu (73,9%). Ciemi ar vairāk nekā 100 pastāvīgajiem iedzīvotājiem veidoja tikai 1,5% no visām lauku apdzīvotajām vietām.

Padomju periodā pieauga tieši lielo lauku ciemu īpatsvars lauku apdzīvoto vietu skaitā. Lauku apdzīvotajām vietām līdzīgi kā pilsētām trūkst oficiālas klasifikācijas. Pēc vispārpieņemta principa lauku apdzīvotās vietas iedala ciemos un viensētās. Dažkārt pētnieki Latvijas lauku apdzīvotās vietas pēc iedzīvotāju skaita un apbūves rakstura klasificē arī izvērstāk — lielciemos, vidējciemos, mazciemos, vasarnīcu ciemos un aprūpes ciemos. Tāpat tiek lietoti tādi apzīmējumi kā mājkopas, skrajciemi, ārpus apdzīvotām vietām esošas daudzdzīvokļu ēkas un, protams, arī viensētas. Vienota valsts noteikta pieeja apdzīvoto vietu klasifikācijā nepastāv. Minētā klasifikācija ir izmantojama, bet jāņem vērā — katras apdzīvotās vietas funkcionālā nozīme, iedzīvotāju skaits un sastāvs, kā arī nodarbošanās veids laika gaitā var mainīties. Jebkurai klasifikācijai vajadzētu būt elastīgai pret šīm izmaiņām. Atsevišķas vietējās pašvaldības savu administratīvo teritoriju attīstības plānošanas dokumentos nosaka atšķirīgu lauku apdzīvoto vietu statusu un ne vienmēr izmanto vienotus kritērijus.

Mēģinājumi uzskaitīt Latvijas lauku ciemus un piešķirt tiem noteiktu statusu ir bijuši vairāki. 1935. gadā ar Kārļa Ulmaņa rīkojumu 145 biezi apdzīvotās vietas lauku apvidos tika nosauktas par ciemiem.¹ Nav zināmi precīzi kritēriji šo ciemu nošķiršanai no citām lauku apdzīvotajām vietām, bet var secināt, ka tiem bijuši vienoti apbūves plāni un tajos reti dzīvojuši mazāk nekā 100 iedzīvotāji. Arī padomju perioda normatīvos lauku pagastu robežās tika izveidotas sīkākās administratīvi teritoriālas vienības — ciema padomes. Vēlāk tika apstiprināts arī perspektīvo ciemu saraksts, kas ietvēra 776 ciemus, kurus sauca par perspektīvajiem ciematiem jeb lauku ciematiem. Citos zinātniskos pētījumos neatkarīgās Latvijas laikā uzskaitīti apmēram 1,8–3 tūkstoši nozīmīgāko lauku apdzīvojuma centru, bet kopējais ciemu skaits bija 5,4–6,4 (pat aptuveni 8,9) tūkstoši.

Ciemu skaits Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Toponimikas laboratorijas datubāzē tuvojās 9 tūkstošiem, bet tajā ietverti arī vairs neeksistējoši ciemi bez pastāvīgiem iedzīvotājiem. Valsts adrešu reģistrā kā adresācijas objekti 2016. gadā reģistrēti 6337 ciemi, un to skaits reģistrā kopš 2001. gada ir sarucis par 2120. Tomēr tas nenozīmē, ka šos ciemus iedzīvotāji būtu pametuši vai tie 16 gadu laikā būtu izmiruši. Daļa dabā nemaz neesošu ciemu no Latvijas kartes izzuduši adrešu

¹ Strautniece, V. (red.) (2007) *Latvijas ciemi: nosaukumi, ģeogrāfiskais izvietojums*. Rīga: Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra. 647 lpp.

8. tabula. Lauku apdzīvotās vietas pēc iedzīvotāju skaita

Apdzīvotās vietas	Apdzīvoto vietu skaits (2015)	Apdzīvoto vietu īpatsvars, %	Iedzīvotāju skaits (2015)	Iedzīvotāju īpatsvars, %
Lauki kopā			685 867	100,0
Lielie ciemi	1201	100,0	402 151	58,6
vairāk par 10 000 iedzīvotājiem	1	0,2	13 434	2,0
5000–9999 iedzīvotāji	3	0,3	17 979	2,6
2000–4999 iedzīvotāji	17	1,4	46 194	6,7
1000–1999 iedzīvotāji	50	4,1	68 497	10,0
500–999 iedzīvotāji	107	8,9	72 204	10,5
250–499 iedzīvotāji	271	22,5	93 333	13,6
100–249 iedzīvotāji	382	31,8	64 683	9,4
50–99 iedzīvotāji	370	30,8	25 827	3,8
Mazie ciemi (mazāk par 49 iedzīvotājiem)	> 1500		283 716	41,4
Citas lauku apdzīvotās vietas (viensētas un skrajciemi)	> 150 000			

sakārtošanas rezultātā. Pēc adrešu reģistra datiem, vismazāk ciemu ir Zemgalē, Kurzēmē un Pierīgā. Savukārt vislielākais to skaits ir reģistrēts Latgalē.

Tieši Latgales gadījums ir unikāls, jo tur visa lauku pagastu teritorija tradicionāli tiek iedalīta sādžās neatkarīgi no tā, vai tajās ir kompakts vai disperss apdzīvojums. Turklāt vēl 2000. gada tautas skaitīšanas laikā atsevišķu Latgales pagastu iedzīvotāji lielākoties tika reģistrēti sādžā, nevis atsevišķā viensētā kā citviet Latvijā. Tādējādi šo iedzīvotāju dzīvesvietu nosaukumos parādījās tikai sādžu nosaukumi un ģeogrāfiski plašāka teritorija sākotnēji tika uzskaitīta kā viena apdzīvotā vieta. Tieši šo iemeslu dēļ Latgalē Ludzas, Zilupes un Ciblas, kā arī vietām Rēzeknes un Daugavpils novadā ir ļoti blīvs ciemu tīkls. Salīdzinot daudz ciemu ir arī novados Rīgas tuvumā un Baltijas jūras piekrastē.

Latvijas lauku apdzīvojums politisko un sociālekonomisko pārmaiņu, kā arī administratīvi teritoriālo reformu rezultātā ir daudz cietis. Tas pārmaiņu gaitā tomēr saglabā katra vēsturiskā perioda iezīmes. Piemēram, padomju perioda perspektīvie

ciemati tagad lauku ciemu statusā turpina pildīt lauku pagastu galveno centru funkcijas. Lauku novadu un pagastu administratīvie centri atrodas lielākajos ciemos, pilda pārvaldes funkcijas un nodrošina dažādu pakalpojumu pieejamību. Labāks pakalpojumu nodrošinājums ir administratīvajos centros un lielajos ciemos. Tajos parasti atrodas pagasta pārvalde, darbojas bērnudārzs un sākumskola, veikali, pasta nodaļa u.c. iestādes.

Ciemu iedzīvotāju skaita izmaiņas parasti sakrīt ar demogrāfisko procesu attīstību aplūkotajā pagastā vai novadā. Ārpus ciemiem saglabājas viensētu tīkls, bet tas īpaši nomalēs pakāpeniski sarūk, pieaug neapdzīvoto viensētu skaits. Laucinieku pārcelšanās no viensētām uz ciemiem nav tik izteikta, kā tas notika padomju periodā, un nelabvēlīgā demogrāfiskā attīstība ir galvenais faktors viensētu izzušanai. Lielas izmaiņas skāra padomju periodā izveidoto kolektīvo saimniecību strādnieku ciematus pie fermām, kur aktīva lauksaimnieciskā darbība vairs nenotiek. Vairumā šo apdzīvoto vietu ir ne tikai sarukušas nodarbinātības iespējas, bet ievērojami pasliktinājies dzīvojamās un ražošanas infrastruktūras tehniskais stāvoklis.

42. att. Viensēta Vecpiebalgas novada Taurenas pagastā.

43. att. Daudzdzīvokļu ēka laukos Saldus novada Zvārdes pagastā.

2.2. Pilsētu un lauku mijiedarbība

Apdzīvotās vietas gan Latvijā, gan citviet pasaulē raksturo lauku un pilsētu pretnostatījums, bet vienlaikus arī savstarpējā mijiedarbība. Apdzīvojuma sistēmai nepārtraukti attīstoties, mainās lauku un pilsētu savstarpējā ietekme un mijiedarbības formas. Turklāt vairākus gadu desmitus vērojamā dažādu jomu tehnoloģiskā attīstība sekmējusi iedzīvotāju ģeogrāfiskās mobilitātes pieaugumu un apdzīvoto vietu sasniedzamību.

Apdzīvojuma sistēmu veido visas pilsētas un lauku apdzīvotās vietas noteiktā teritorijā, kā arī tās savienojšie transporta un citi infrastruktūras tīkli. Šādā skatījumā apdzīvotās vietas netiek dalītas pēc statusa un lieluma, jo tiek aplūkota apdzīvojuma sistēma kopumā. Tomēr, mainoties pētāmās teritorijas mērogam, atšķirīga lieluma apdzīvoto vietu nozīme pieaug vai samazinās. Visas apdzīvotās vietas neatkarīgi no statusa var sarindot pēc lieluma, par pamatu ņemot iedzīvotāju skaitu. Šādu skatījumu dēvē par lauku–pilsētu kontinuitāti jeb pakāpenisku pāreju no blīvi apdzīvotām un urbanizētām līdz izkliedēti apdzīvotām lauku teritorijām.

Apdzīvojuma sistēmas bieži ir neviendabīgas, jo cilvēku izvietojums telpā ir nevienmērīgs. Tāpat aizvien var atrast pilsētām raksturīgus apdzīvojuma elementus laukos un tā dēvētos laukus pilsētā. Visas fiziski redzamās, kā arī administratīvi, ekonomiski un sociāli noteiktās robežas pilsētu un lauku dalījumā ir cilvēku priekšstats veidotas. Uzskatāms piemērs ir pilsētvides izplešanās un blīvas apbūves attīstība aiz pilsētas administratīvajām robežām. Latvijā gan Rīgas, gan citu lielo pilsētu pilsētvidei raksturīgā apbūve plešas arī ārpus pilsētas robežām; robeža iezīmē tikai pilsētas administratīvo funkciju darbības zonu. Tāpat lauki pilsētu tuvumā pēc pilsētnieciskā dzīvesveida daudz neatšķiras no pilsētas centra.

Latvijā gan pilsētās, gan laukos visām vietējām pašvaldībām ir vienādas tiesības un pienākumi, tām jānodrošina attiecīgās administratīvās teritorijas iedzīvotāju intereses un normatīvos noteiktās funkcijas. Tikai atsevišķās jomās, piemēram, teritorijas izmantošanā, normatīvos noteiktie nosacījumi lauku un pilsētu attīstībai var atšķirties. Tāpēc apdzīvoto vietu hierarhiju vai rangu veidošanā un savstarpējā salīdzināšanā, kā arī būtisku lēmumu pieņemšanā lauku un pilsētu nodalījums ir svarīgs. Daudzviet pasaulē valstu valdības atbalsta vietējo pašvaldību vēlmi lauku ciemiem piešķirt pilsētas tiesības, ja to iedzīvotāju skaits, apbūves raksturs un infrastruktūras nodrošinājums to pieļauj. Turpretī lēmumi, kas apdzīvotajām vietām atņem pilsētas tiesības, ir sastopami daudz retāk un sabiedrībā tiek negatīvi uztverti un novērtēti. Parasti šādas situācijas saistītas ar ilgstošu karadarbību, slimību izplatību, dabas katastrofām vai nelabvēlīgiem demogrāfiskās un ekonomiskās attīstības apstākļiem.

Apdzīvoto vietu raksturo ne tikai tās ģeogrāfiskais stāvoklis, bet arī nosaukums (vietvārds), vēsturiskā attīstība, simboli, tradīcijas un vietējo iedzīvotāju kopiena. Visas apdzīvotās vietas, kas reiz bijušas pilsētas, saglabā šo pagātnes pieredzi. Vietas “stāsts” par izcelsmi un svarīgākajiem attīstības posmiem jeb vietas sociālā atmiņa ir nozīmīgs aspekts apdzīvotās vietas identitātei un zīmolam. Turklāt Latvijā bieži vien pilsētu “izcelsmes stāsti” ir plašāk zināmi un vairāk nostiprinājušies iedzīvotāju

44. att. Pilsētvides izplešanās Pierīgā Ķekavas novadā.

apziņā, nekā tas ir lauku ciemu gadījumā. Laukos savukārt tiek akcentēti personību — zināmu vietējo novadnieku — dzīves stāsti. Šādā aspektā apdzīvotās vietas lielumu un nozīmi nosaka arī pieejamās informācijas daudzveidība, un pilsētas ar bagātu vēsturi, lielu iedzīvotāju skaitu, kā arī plašiem kultūras un ekonomiskajiem sakariem ir ieguvējas salīdzinājumā ar laukiem.

Visbiežāk cilvēki apdzīvotās vietas un apdzīvojuma sistēmu uzlūko ikdienas dzīves kontekstā, kur liela nozīme ir pārvietošanās attālumam un sasniedzamībai. Daudzi ikdienā dodas no vienas apdzīvotas vietas uz citu, un tāpēc svarīgs ir veiktais attālums un ceļā pavadītais laiks. Mūsdienu pasaulē gan iedzīvotāju, gan informācijas un citu resursu mobilitātei ir īpaša nozīme apdzīvojuma attīstībā, un šāds skatījums uz apdzīvotām vietām iegūst aizvien lielāku ievēribu.

Pilsētu un lauku apdzīvojuma izpētei izmanto dažādus rādītājus un to savstarpējus salīdzinājumus. Visplašāk lietotie ir iedzīvotāju skaits un blīvums, kā arī attālums līdz citiem apdzīvojuma centriem. Tāpat svarīgs ir apbūves raksturs, zemes lietojums, saimniecības struktūra, infrastruktūras attīstība, dažādu pakalpojumu nodrošinājums un iedzīvotāju sastāvs. Pilsētu un lauku mijiedarbības noteikšanai bieži nav zināmi visi nepieciešamie rādītāji vai arī tiek izvēlēti tikai atsevišķi nozīmīgākie, ignorējot citus. Šī iemesla dēļ lauku un pilsētu mijiedarbība jau izsenis ir tikusi gan vispārināta, gan dalīta kategorijās, veidojot dažādas apdzīvoto vietu klasifikācijas.

Iedalījums pilsētā un laukos ir tik sens, ka tā izcelsme ir grūti nosakāma, bet mūsdienās bieži vien pilsētu un lauku kategorijas rada individuālas un sociālas identitātes, veidojot uz pretnostatījumiem balstītus stereotipus. Šis dihotomais skatījums attiecībā uz laukiem un pilsētām bieži tiek nekritiski izmantots. Piederība pilsētai vai laukiem ir individa identitātes aspekts, ko mūsdienās mēdz publiski apspriest. Vienlaikus tā ir viena no retajām identitātes šķautnēm, ko mūsdienās dzīves laikā var mainīt, pārceļoties uz citu dzīvesvietu vai izvēloties citu nodarbošanos (Latvijas teritorijā vairākus gadsimtus cilvēki nevarēja brīvi izvēlēties dzīvesvietu laukos vai pilsētā), tāpēc iedzīvotāji bieži sevi identificē gan ar laukiem, gan pilsētām. Dihotomais pilsētu un lauku iedalījumu balstās uz atšķirību noteikšanu starp laukiem un pilsētām. Padomju periodā atšķirību mazināšana bija daļa no komunisma ideoloģijas, un viens no apdzīvojuma politikas mērķiem bija radīt jaunu apdzīvojuma sistēmu, kur nepastāv

atšķirības starp lauku un pilsētu apdzīvotajām vietām. Tāpēc padomju periodā vairums statistikas datu bija pieejami pilsētu–lauku griezumā, bet mūsdienās šāds iedalījums ir maznozīmīgs. Urbanizācijas procesu rezultātā iedzīvotāju skaits lauku teritorijās sarūk, un līdz ar to mainās pilsētās un laukos dzīvojošo īpatrsvara sadalījums. Lai gan pasaulē nav vienotu kritēriju par to, kas ir pilsēta, urbanizācijas līmenis tiek izmantots kā būtisks indikators teritorijas attīstības raksturošanai.

Mūsdienās vairums cilvēku dzīvo pilsētās un antiurbāns lauku telpas raksturojums (piem., lauki ir pretstats pilsētai; lauki ir nacionālo īpatnību uzglabātāji) neatbilst pastāvošajiem priekšstatiem. Turklāt tas nevar būt pamats pilsētu un lauku mijiedarbību identificēšanai un veicināšanai. Pastāv dažādi veidi, kā izvairīties no stereotipiem jeb nepatiesiem vispārinājumiem, lai pārvarētu aizspriedumus attiecībā uz laukiem vai pilsētām. Viens no veidiem ir saprast plašāku kontekstu situācijas analīzei, kas veikta tikai vienā pilsētā vai lauku teritorijā. Salīdzinājumi ar ārvalstīm un vēsturisko pieredzi Latvijā ļauj skatīt pilsētu un lauku mijiedarbību kā nepārtraukti mainīgu attīstības procesu, kā arī ļauj izcelt noteiktai vietai vai mūsdienu situācijai raksturīgās īpatnības. Svarīgi ir skatīties uz pilsētu un lauku attiecībām kā uz teritoriju un iedzīvotāju grupas vienojošu, nevis sadalošu procesu. Pilsētas un lauki apvieno katras pašvaldības iedzīvotājus un teritoriju, veidojot kopīgo Latvijas, reģiona vai novada identitāti, un ir būtiski administratīviem mērķiem lietotajos statistikas datos ietvert visu veidu apdzīvotās vietas.

Mūsdienās pilsētu un lauku mijiedarbību var pētīt urbānās ekoloģijas un urbānā metabolisma ietvaros, kur lauki tiek skatīti kā daļa no pilsētas funkcionālā reģiona ar kopīgu darba tirgu, pakalpojumu areālu, resursu apriti un vienotu infrastruktūru. Šādi pētījumi būtu nozīmīgi no vides aizsardzības viedokļa, lai labāk izprastu dažādo resursu plūsmas un vielu apriti.

Atsevišķs pilsētu un lauku mijiedarbības izpētes lauks ir saistīts ar teritoriju pārvaldības jautājumiem, ievērojot un saskaņojot atšķirīgās pilsētu un lauku intereses valsts, reģionu vai pašvaldību līmenī. Tē nozīmīgas ir formālās jeb institucionālās barjeras starp laukiem un pilsētām, kas ierobežo individuus un uzņēmumus brīvi izvēlēties dzīvesvietu, saimnieciskās darbības vietu un nepieciešamos pakalpojumus. Mūsdienās uzmanība tiek pievērsta visu veidu organizētai sadarbībai starp pilsētu un lauku pašvaldībām, iestādēm, uzņēmumiem, nevalstiskajām organizācijām vai indivīdiem, tomēr ne vienmēr tiek uzsvērtas veiksmīgas mijiedarbības un partnerības nozīme. Būtiska ir sadarbība ne tikai ekonomisko sakaru attīstīšanā, bet arī brīvā laika pavadīšanā, tūrismā un kultūras pasākumu organizēšanā. Tas ļauj izzināt kopīgo un atšķirīgo pilsētas un lauku dzīvesveidā.

Zināšanu un sadarbības pieredzes apmaiņa notiek arī iedzīvotāju migrācijas rezultātā, kad cilvēki maina dzīvesvietu un pārceļas no pilsētām uz laukiem vai pretējā virzienā. Šāda veida pārvietošanos arvien vairāk iespaido arī starpvalstu migrācija, kuras ietekmē pilsētas un lauki ne tikai zaudē daļu iedzīvotāju, bet arī iegūst jaunus, turklāt apdzīvoto vietu identitātes tiek bagātinātas ar jaunām citu valstu pieredzēm. Vienlaikus piepilsētu lauki ir saistīti ar ikdienas vai iknedēļas svārstmigrāciju, kā arī daļa pilsētnieku iesaistās sezonālajā migrācijā uz vasarnīcām vai otrajām mājām ārpus pilsētām. Tomēr vairums laucinieku

45. att. Ģimene atpūtā pie Staburaga. 20. gs. 30. gadi.

un pilsētnieku nekad nav mainījuši dzīvesvietu vai to darijuši ļoti retos gadījumos.

Mūsdienās pieaug ar izklaidi saistīto notikumu nozīme (piem., festivāli, gadatirgi, dažādi svētki u.tml.). Šādos īslaicīgos notikumos kontaktējas lielas iedzīvotāju grupas, kas apmainās ar zināšanām un vērtībām, vienlaikus iegūstot kopīgu pieredzi. Pilsētas, novada vai pagasta svētki ir Latvijā plaši apmeklēts kultūras pasākums un visbiežāk rīkotā brīvā laika aktivitāte. Pēc statistikas datiem, tos 2016. gadā apmeklējuši gandrīz 70% Latvijas iedzīvotāju un pēdējo gadu laikā apmeklētāju īpatsvars ir tikai pieaudzis. Aizvien biežāk nozīmīgi kultūras un sporta pasākumi tiek rīkoti laukos. Latvijai raksturīgas aktivitātes, kas apvieno lauku un pilsētu iedzīvotājus, ir gadatirgi, kapu svētki, kā arī mūzikas koncerti un dažādas sporta sacensības.

Lauki cilvēkiem spēj piedāvāt no pilsētvides atšķirīgas izjūtas — izolāciju, klusumu, ainaviskus skatus, pieredzi dabā un lauku darbos. Jau agrāk 20. gs. 30. gadu Latvijā uzskatīja, ka savstarpējo neuzticēšanos un lauku–pilsētu atšķirības mazina zināšanas par atšķirīgo dzīvesveidu, un arī tad tika veicināta lauku un pilsētu sadarbība, sekmējot preču apmaiņu, pakalpojumu pieejamību un kultūras sakarus. Pastāvēja īpašs uzskats, ka meži un dārzi ir tilts, kas vieno pilsētu un lauku iedzīvotājus. Nozīmīgi, ka arī mūsdienu Latvijā ir brīvi pieejami meži un parki, tāpat jūras krasts un daļa no iekšzemes ūdeņiem. Brīvā laika aktivitātes dabā vieno lauku un pilsētu iedzīvotājus (piem., makšķerēšana, medīšana, sēņu un ogu lasīšana), turklāt ir svarīgi ar dabu saistītos rekreācijas veidus un zināšanas par dabas resursiem saglabāt arī nākotnē, pārmantojot un nododot no paaudzes paaudzē. 20. gs. 30. gados bija pārliecība, ka dārzkopība veido ciešākas saiknes starp pilsētu un lauku iedzīvotājiem. Šajā laikā pilsētniekiem tika piešķirtas teritorijas mazdārziņu veidošanai un daudzviet ceļmalās tika stādītas ābeles. Tie bija gan praktiski pasākumi ainavu veidošanā, gan vizuāla manifestācija lauku un pilsētu saiknei. Arī tolaik uzsāktā kampaņa “Apceļo dzimto zemi!” tika uzskatīta par sabiedrību saliedējošu pasākumu, kas pilsētniekus aicināja iepazīt laukus. Un arī citi valsts un pašvaldību organizēti pasākumi sekmēja lauku darbos ieinteresēto pilsētnieku bērnu un skolēnu iesaistīšanos. Īpaši jāatzīmē mazpulku kustība, kas darbojās ne tikai laukos, bet arī pilsētās.

20. gs. otrajā pusē padomju periodā vairākas lauku un pilsētu sadarbību stiprinošas aktivitātes tika atjaunotas. Latvijā

raksturīgs piemērs ir vecāko klašu skolēnu darba un atpūtas vienības (LOTOS — saīsinājums no krievu valodas), kas laikā no 1971. līdz 1991. gadam bija izveidotas katrā skolā, lai vasarās sekmētu atpūtu un nepilna laika darbu laukos. Jaunieši šajās vienībās iesaistījās brīvprātīgi, un tās tika organizētas, skolām sadarbojoties ar kolhoziem un padomju saimniecībām. Nozīmīgi, ka šāds pasākums netika organizēts citās Padomju Savienības republikās. Padomju periodā pilsētnieki lauku dzīvi varēja iepazīt tikai kolhozos un sovhozos.

Mūsdienās lauku tūrisms ir labi attīstīts vairumā vietējo pašvaldību. Daudzas zemnieku saimniecības piedāvā brīvprātīgā darba iespējas, radot iespēju apvienot darbu ar atpūtu un ļaujot iepazīt Latvijas lauku dzīvi. Tas apliecina, ka mainās ne tikai lauku un pilsētu sadarbības iespējas, formas un nozīme, bet arī darba raksturs, izzūd robeža starp algotu darbu un atpūtu vai brīvprātīgo darbu. Vienlaikus nodarboties ar lauksaimniecību pilsētniekiem ir kļuvis daudz sarežģītāk, nekā tas bija agrāk, jo arī lauksaimniecību ietekmē tehnoloģiju attīstība, jaunas zināšanas un specifiskas prasmes, kā arī lauksaimniecības preču tirgus globalizācija. Agrāk vairāku gadsimtu garumā “slēgtas” bija pilsētas, savukārt mūsdienās aizvien “slēgtāki” kļūst lauki. To, piemēram, apliecina fakts, ka institūcijas dažādos normatīvos nosaka kritērijus finansiālā atbalsta saņemšanai lauksaimnieciskajā darbībā. Bez šāda atbalsta modernas lauksaimniecības attīstība nav iespējama, jo netiek gūta peļņa. Vienlaikus Latvijas laukos ir daudz nomaļu un pamestu saimniecību, kā arī daudz padomju periodā izveidoto kolektīvo saimniecību fermu un ciematu, kur aktīva lauksaimnieciskā darbība vairs nenotiek. Dažas no šīm apdzīvotajām vietām būtu iespējams izmantot radošiem mērķiem, piesaistot pilsētu iedzīvotājus. Latvijā ir tikai atsevišķi veiksmīgi piemēri ar mākslinieku lauku darbnīcām. Pētnieki mūsdienās uzskata, ka iedzīvotāju mobilitāte un dažādas pieredzes, kas nojauc pilsētu–lauku robežas, nodrošina pašvaldībās dzīvojošiem labākus dzīves un darba apstākļus. Lauku un pilsētu pārvaldība, zināšanu un pieredzes apmaiņa, kā arī sadarbība ir aktuāli jautājumi visām Latvijas pašvaldībām, kuru uzdevums ir celt iedzīvotāju labklājību un dzīves kvalitāti, kā arī sekmēt sociālekonomisko attīstību.

2.3. Rīgas nozīme Latvijas apdzīvojumā

Latvijas apdzīvojamā struktūrā galvaspilsētai ir liela nozīme. Rīga ir ne tikai lielākā apdzīvotā vieta, bet arī visas apdzīvojamā sistēmas centrs. Pilsētas politiskās un ekonomiskās attīstības, kā arī pakalpojumu nodrošināšanas un nodarbinātības iespējas sniedzas pāri tās administratīvajām, bet atsevišķos gadījumos arī valsts robežām. Rīga ir Baltijas valstu lielākā pilsēta un vēsturiski veidojusies kā nozīmīgs Baltijas jūras reģiona un visas Eiropas apdzīvojamā centrs.

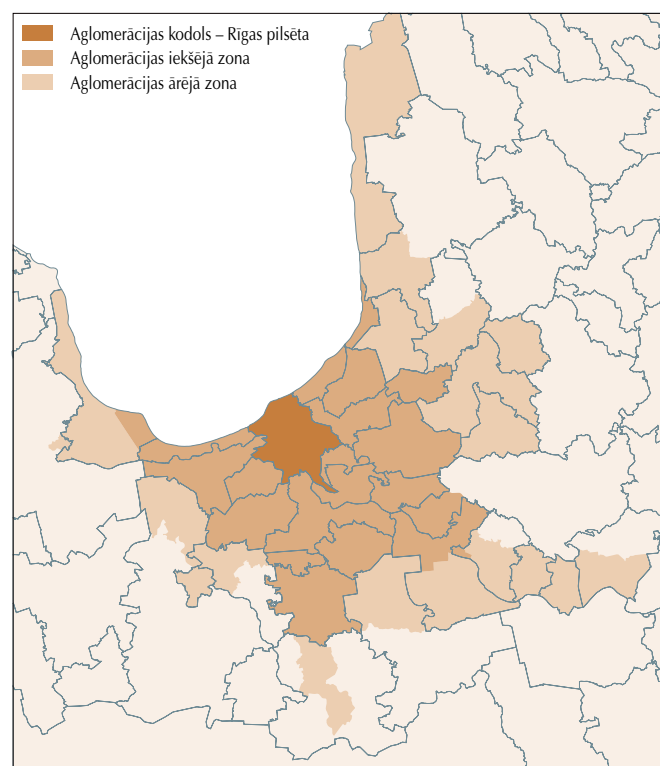
Pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, 2017. gada sākumā galvaspilsētā dzīvoja 641,4 tūkst. jeb aptuveni trešdaļa valsts iedzīvotāju. Kopš 20. gs. 90. gadu sākuma pilsētā dzīvojošo skaits pakāpeniski ir sarucis, tomēr pilsēta nezaudē savu funkcionālo nozīmi, jo ar galvaspilsētu saistīta būtiska daļa starpvalstu un iekšzemes migrācijas kopapjoma. Tāpat pilsēta piesaista arī galvenās darba un mācību svārstmigrācijas plūsmas

no visiem pārējiem valsts reģioniem, bet īpaši no tuvajām Pierīgas pašvaldībām.

Rīgai un tās apkārtnes teritorijām ir sena savstarpējās mijiedarbības attīstības vēsture — jau kopš 8. gadsimta. Pilsētai izsenis piederējuši lauku un meža zemju īpašumi ārpus tās mūriem. Tie izmantoti gan pilsētniekiem nepieciešamo lauksaimniecības produktu ražošanā, gan medībām un dažādiem izklaides pasākumiem, kā arī tikuši nomāti, mainīti un pārdoti. Kopš 19. gs. beigām Rīgai piederošās tuvākas un tālākas apkārtnes lauku teritorijas pamazām tika administratīvi nodalītas no pilsētas pārvaldes. Tomēr vēl joprojām Rīgai pieder mežu zemes ārpus tās administratīvajām robežām, un to kopējā platība (617,3 km²) ievērojami pārsniedz pilsētas platību.

To, ka Rīgai ir īpaša nozīme Latvijas apdzīvojamā sistēmā un tās ietekme dažādās jomās sniedzas pāri administratīvi noteiktajām robežām, 20. gs. pirmajā pusē konstatēja vairāki pētnieki un arhitekti pilsētu plānotāji. Kopš 20. gs. 60. gadu vidus pētījumi par iedzīvotāju svārstmigrāciju ļāva noteikt tās tieces areālu ap galvaspilsētu. 1966. gadā pirmoreiz tika definēta Rīgas aglomerācija, piemērojot ekonomiskās rajonēšanas principus un nosakot galvaspilsētas ietekmes zonu. Aglomerācija veidojusies un attīstījusies ap Rīgu kā galveno administratīvo, apdzīvojamā un ekonomiskās attīstības centru. Tas noteicis aglomerācijas telpiski funkcionālo struktūru, kā arī ietekmējis iedzīvotāju migrācijas un svārstmigrācijas plūsmas.

Tieši ar galvaspilsētu saistītā svārstmigrācijas plūsmu apjoma un struktūras dinamika noteikusi Rīgas aglomerācijas veidošanos un attīstību mūsdienās. Tāpat šo aglomerāciju ietekmējis tas, ka padomju periodā atbilstoši tā laika teritoriju plānošanas principiem 30 km rādiusā apkārt Rīgai tika noteikta

46. att. Rīgas aglomerācija 2012. gadā.

mežu aizsardzības josla. Mājokļu celtniecība piepilsētas zonā tika plānota, lai nodrošinātu labu sabiedriskā transporta (galvenokārt dzelzceļa) sasniedzamību un nepieļautu izkliedētas apbūves veidošanos. Minēto principu ievērošana nepieļāva meža un lauksaimniecības zemju fragmentāciju. Mājokļi koncentrējās piepilsētas apdzīvojuma centros, jaunos pilsētciematos, agrocīematos un vasarnīcu ciemos. Laika gaitā piepilsētas zona attīstījās un paplašinājās kā funkcionāli vienota teritorija un aglomerācijā iekļāvās arī citas lielākas apdzīvotās vietas, piemēram, Jūrmala, Ogre un Tukums. Aglomerācijas teritorijas funkcionālo struktūru ietekmēja arī padomju periodam raksturīgā ekonomiskā plānošana. Piemēram, ārpus Rīgas tika izveidoti vairāki zemāka ranga rūpniecības uzņēmumi, kas izvietojās pilsētciematos un citās lielākās apdzīvotās vietās.

Līdz 1991. gadam aglomerācijas saimniecisko struktūru ārpus Rīgas noteica dažādi ekonomikas sektori — ķīmijas, mašīnbūves, vieglās rūpniecības u.c. Šo nozaru uzņēmumi importēja izejvielas, bet gatavo produkciju pārsvarā eksportēja uz citām PSRS republikām. 20. gs. 80. gadu sākumā Rīgas aglomerācijā tika saražotas aptuveni divas trešdaļas visas Latvijas PSR rūpniecības kopprodukcijas. Apmēram tikpat liels bija rūpniecībā nodarbināto īpatsvars. Padomju periodā bija centieni ierobežot Rīgas dominējošo lomu apdzīvojuma sistēmā un ekonomiskās struktūrā. Tomēr līdz ar jaunu tautsaimniecības nozaru attīstību zinātniskās un tehnoloģiskās attīstības potenciāls, kā arī citu nepieciešamo resursu pieejamība galvaspilsētā bija ievērojami augstāka nekā piepilsētā.

Iedzīvotāju darba un mācību mobilitātes izpēte aptver jau vairākus desmitus gadu. Tas ļāvis noteikt gan svārstmigrācijas intensitātes izmaiņas, gan funkcionālās saiknes starp dažādām apdzīvotām vietām, gan arī Rīgas aglomerācijas ārējo robežu izmaiņas. Funkcionālās saiknes izpaudās ne tikai iedzīvotāju mobilitātē, bet arī ekonomiskajos sakaros starp dažādiem rūpniecības un lauksaimniecības uzņēmumiem. Tieši svārstmigrācijas pētījumi ļāva noteikt atšķirības aglomerācijas telpiski funkcionālajā struktūrā. Aglomerācijas kodols ir Rīgas pilsēta, bet pēc mobilitātes intensitātes nodalāmas divas atšķirīgas zonas — iekšējā un ārējā. Rīgai tuvākajā iekšējā zonā ir augstāka svārstmigrācijas intensitāte nekā ārējā aglomerācijas zonā. To nosaka katrā zonā ietilpstošo pašvaldību apdzīvojuma struktūra un apdzīvoto vietu sasniedzamība.

Rīgas aglomerācijas robežu noteikšanā vienmēr svarīgs bijis administratīvi teritoriālais dalījums, apdzīvoto vietu attālums līdz galvaspilsētai un svārstmigrācijas intensitāte. Noteicošie kritēriji lielākoties ir tieši darba un mācību svārstmigrācijas plūsmu virzieni un intensitāte. Šo plūsmu intensitāte augstāka ir tieši Rīgas tuvumā un samazinās aglomerācijas nomalēs. To nosaka gan piepilsētas apdzīvojuma un transporta tīkla attīstība, gan arī sabiedriskā transporta sistēmas daudzveidība un pieejamība. Tādējādi aglomerācijas ārējie robežpunkti lielā mērā sakrīt ar pasažieru elektrovilcienu maršruta galapunktiem — Tukumu, Jelgavu, Lielvārdi un Saulkrastiem. Svārstmigrācijas plūsmu intensitāte aiz minētajiem galapunktiem ievērojami sarūk.

Bez dzelzceļa arvien lielāka ietekme svārstmigrācijas plūsmās ir autotransportam. Valsts nozīmes un reģionālo autoceļu tīkls būtiski ietekmē svārstmigrācijas tieses areāla izmaiņas mūsdienās. Augsti svārstmigrācijas intensitātes rādītāji ir

47. att. Piepilsētai raksturīgā apbūve Babītes novadā.

apdzīvotajās vietās pie galvenajiem autoceļiem. Jaunākajā pētījumā Rīgas aglomerācija jeb svārstmigrācijas tieses areāls aizņem aptuveni 11,3% valsts teritorijas, un šajā areālā dzīvo aptuveni puse (50,4%) Latvijas iedzīvotāju.

Mūsdienās Rīgas aglomerācijas telpiski funkcionālā struktūra galvenokārt mainās suburbanizācijas ietekmē. Rīgas un attālāku reģionu iedzīvotāji dzīvesvietas izvēlas sev pievilcīgā vidē ārpus galvaspilsētas, bet aktīvi iesaistās darba un mācību svārstmigrācijā uz to. Rīgas aglomerācijas attīstību raksturo vairākas iezīmes. Pirmkārt, salīdzinājumā ar padomju periodu 20. gs. 90. gadu sākumā strauji samazinājās darba svārstmigrācija no Rīgas uz piepilsētas zonu, jo saruka darbvietu skaits piepilsētā. Lielākās padomju kolektīvās saimniecības un rūpniecības uzņēmumi tika likvidēti. Otrkārt, daļa iedzīvotāju darbu atrada dzīvesvietas pašvaldībā, un tā rezultātā samazinājās svārstmigrācija starp aglomerācijas pašvaldībām ārpus Rīgas. Treškārt, pieauga Rīgas nozīme darba un mācību svārstmigrācijas plūsmu struktūrā, jo, sarūkot darba iespējām piepilsētā, pieauga svārstmigrācijas plūsmu intensitāte uz galvaspilsētu. Daļa nodarbināto, kas dzīvoja no Rīgas attālākās pašvaldībās, devās uz darbu galvaspilsētā un palika tur visu darba nedēļu. Veidojās jauna svārstmigrantu grupa — nedēļas svārstmigranti. Visbeidzot, sarūkot darba iespējām un pasliktinoties ekonomiskajai situācijai Latvijas reģionos, iedzīvotāji no mazpilsētām un lauku apvidiem pārcēlās uz piepilsētu, kur bija lētāki mājokļi un lielākas iespējas atrast darbu nekā galvaspilsētā. Vienlaikus Pierīgas pašvaldības sekmēja dzīvojamās apbūves attīstību, un tā rezultātā apdzīvotās vietas izpletās, kā arī tika veidoti pilnībā jauni privātmāju ciemati. Daļa vietējo pašvaldību turpināja ievērot koncentrētas apbūves principus savā administratīvajā teritorijā, savukārt citas atļāva apbūvēt bijušās lauksaimniecības un mežsaimniecības teritorijas, un veidojās izkliedēta jaukta rakstura dzīvojamo un darījumu ēku apbūve. Šāda piepilsētai raksturīga apdzīvojuma, transporta un pakalpojumu infrastruktūras attīstība sekmēja svārstmigrācijas intensitātes pieaugumu Rīgas aglomerācijā.

Suburbanizācijas rezultātā pieaug iedzīvotāju ikdienas mobilitāte un aglomerācijas teritorija turpina paplašināties. To veicina arī pakāpeniska sauszemes transporta infrastruktūras attīstība piepilsētā.